

Recenzija

UDK 331.107.8.0/5.1/2+331.107.8.075.6

Samoupravljanje I—II

Globus, Zagreb 1982.

Zbornik *Samoupravljanje I—II (Tekstovi o radničkoj kontroli i radničkim savjetima od 1917. do 1925)* pripada onoj vrsti izbora, antologija i sl. što su bitno određeni teorijskim pozicijama svojih urednika. Ovaj zbornik stoga nije ukoričeni plod neznačajnog ili nemarnog prikupljanja priloga zadane problematike pod zajedničkim naslovom, nego je izraz određenoga teorijskog razumijevanja problema samoupravljanja. On nije samo — ako mu je potrebno odrediti strožiju namjenu — pogodan udžbenik za moguće izučavanje povijesti ideja i prakse samoupravljanja, nego i izraz profiliranja teorijske pozicije njegova urednika — autora koji svojim posljednjim djelima iskazuje nakanu naglašenijeg sudjelovanja u konstituiranju teorije samoupravljanja, poslu što u našem »teorijskom obzoru« tek predstoji. Utoliko je i teorijska pozicija Predraga Vranickog, koji je uredio zbornik *Samoupravljanje I—II* i napisao neobičajeno opsežan predgovor (koji, po autorovu svjedočenju, treba da bude i uvodna studija u njegovoj novoj knjizi o samoupravljanju), višestruko zanimljiva.¹

1 U našoj prikazivačko-recenzentskoj praksi, u pogledu zbornika, vlada čudno načelo: prikazuju se i ocjenjuju gotovo isključivo tekstovi autora što su uvršteni u zbornike, a zanemaruje vrednovanje rada priređivača, urednika, baš kao da su autori krivi ili zaslužni što su im se tekstovi našli u

Ona je, pak, za sada najjasnije eksplicirana u knjizi *Markizam i socijalizam* (Liber, Zagreb 1979), nekoj vrsti Vranickijeve teorijsko-političke ispovijesti, koja je istodobno i svojevrsni »pledoaje za samoupravljanje«. Za potrebe ovoga napisa važno je ukazati na dvije autorove teze, zastupane u toj knjizi, koje su neposredno odredile i strukturu zbornika tekstova o samoupravljanju. Prva teza izravnije pogađa strukturu prvoga, a druga drugoga sveška zbornika.

Prva se i temeljna postavka sastoji u određenju samoupravljanja kao *jedinstvenog* modela uređenja zajednice »prijelaznog razdoblja« koji primjereno omogućuje komunistički razvoj društva. »Samoupravljanje je ona klica komunističkog, još nerazvijena punoća budućih ljudskih odnosa, po kojemu jedan socijalizam tek ima pravo da se nazove socijalizmom, tj. prvom i nižom fazom komunizma« (*Markizam i socijalizam*, str. 152). Nadalje, »kada budu novi društveno-ekonomski odnosi na osnovi samoupravljanja u potpunosti izgrađeni, kad oni historijski do kraja pobijede više nećemo imati socijalizam nego novo

određenom kontekstu, a ne oni koji su to odredili. Zbog nedostatka kritičkog vrednovanja te vrsti uredničkog rada u nas se, umjesto etabliranja poštovane institucije urednika-priređivača — poput onoga što, primjerice, u njemačkom izdavaštvu i kulturi predstavlja institucija »Herausgeber« —

komunističko društvo« (isto, str. 161). Socijalizam jest, dakle, po samoupravljanju; svaki je socijalizam »samoupravljanje«.²

Većina je ondašnjih kritičara Vranickijeve knjige vidjela u toj postavci potencijalnu klicu »sektaštva«, koje, dakako, postaje opasnim tek kao »političko sektaštvo«, izraženo u reafirmiranju teze o »jednom modelu socijalizma«, ovoga puta samoupravnog, u jedinoj istinskoj socijalističkoj zemlji — vlastitoj domovini! Ostavljajući po strani takve političke analize, valja se usmjeriti na »teoretskije« posljedice takva stava, koje se očituje u Vranickijevu pristupu problemu samoupravljanja, pa su i izravno odredile strukturu zbornika o kojemu je riječ u ovome napisu. One se, pak, sastoje u slijedećem: *teorijsko reduciranje pojma socijalizma pručeno je ekspandiranjem pojma samoupravljanja*. Štoviše, nerijetko se stječe dojam da je riječ tek o pukoj zamjeni pojmova. Da bi, na povijesnoj ravni, izbjegao opasnosti ostavljanja značajnog dijela oficijelno priznate historije kao »historije socijalizma« izvan vlastitog poimanja povijesti socijalizma, Vranicki mora tu historiju učiniti i povijeću ideja i prakse samoupravljanja. To poglavito vrijedi za rusku povijest, posebice prvo postoktobarsko razdoblje. Cijeli je prvi svezak zbornika posvećen ruskim, teorijskim i praktičkim, iskustvima samoupravljanja, a da znatan dio priloga nema teorijskog opravdanja uvrštavanja u nj, osim kao konstitutivni dio *teorijsko-političke kontrapozicije* zahtjevima za samoupravljanjem. To, primjerice, vrijedi za tekstove Trockoga, Buharina, Preobraženskoga, dio Lenjinovih spisa, dio historijskih dokumenata itd. Ako je

godinama promiče djelatnost krpeljenja zbornika po sumnjivim teorijskim, stručnim, političkim i kulturnim mjerilima. Iz toga treba isključiti doista rijetke iznimke, kojima pripada i znatan dio zbornika Globusove biblioteke »Prometej«, u kojoj je objavljen i zbornik *Samoupravljanje I—II*.

2 Vranicki otklanja mogućnost postojanja »državnog socijalizma«: »Izgrađeni

isticanje te kontrapozicije i nužno za razumijevanje »samoupravne pozicije«, onda je za to dostatna već i, recimo, sjajna rasprava s jedne prijedodnevne (dvanaeste) sjednice 10. kongresa RKP (b)-a! (Str. 172—238.)

U takvu pristupu uređenju prvoga sveska, Vranickoga ne zbujuje ni struktura zbornika iz kojih preuzima priloge. Naime, dio ključnih tekstova u prvome svesku — N. Osinski, *O izgrađnji socijalizma*, G. Mjasnikov, *Jednako, ali nije isto*, A. Kollontaj, *Radnička opozicija* — preuzet je iz zbornika *Arbeiterdemokratie oder Parteidiktatur* (Dokumente der Weltrevolution, Bd. 2, Olten und Freiburg Breisgau 1967), urednici kojeg u prvom poglavlju »Oposition innerhalb der Partei« (drugo je poglavlje posvećeno Kronstadtu) donose najrelevantnije spise autora opozicijskih skupina unutar ruske Komunističke partije, čiji napori nisu bili usmjereni na preinake u vlasti, nego na »strukturne reforme, koje bi načelno promijenile odnos između partije i mase, između vodstva i običnih članova« (Vorwort, str. 7). Odnosno, ti su autori bili nosioci novog koncepta uređenja društva koji je načelno bio suprotstavljen postojećem; suprotstavljenost se iskazivala kao oprečnost »radničke demokracije« i »partijske diktature«. Otuda i naslov zbornika. Ponudeni prilozi u njemu reprezentiraju, pak, koncept »radničke demokracije«. Vranicki preuzima dio tih priloga³ i zajedno s tekstovima kojima su oni modelski suprotstavljeni kao drugačijim konceptima uređenja društva uvrštava ih u zbornik o samoupravljanju, tj. u zbirku tekstova o, u biti, istovjetnu konceptu društvenog uređenja. I »radnička demo-

socijalizam na osnovi državnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, državnog i partijskog monopola ne samo u ekonomskoj sferi nego i u društvenoj uopće nije socijalizam« (*Marksizam i socijalizam*, str. 161).

3 Osim navedenih priloga, u oba zbornika urađeni su i spis A. G. Šljapnikova *Organizacija narodne privrede i zadaci sindikata*, te neki dokumenti iz povijesne rasprave o sindikatima.

kracija« i »partijska diktatura« postaju — samoupravljanjem.

Takav je postupak moguće razumjeti jedino kao posljedicu uvjerenja da je u oba slučaja riječ zapravo tek o posebnim videnjima »radničke demokracije«. To Vranicki i eksplicite tvrdi. Ocjenjujući »osnovna stajališta« glavnih protagonista »pet-šest najvažnijih platformi« iz glasovite rasprave o sindikatima, on zaključuje da su svi oni »u biti, bili za samoupravljanje radnih ljudi ne samo u ekonomskoj bazi društva, tvornicama i pogonima, nego su smatrali da to samoupravljanje mora biti izgrađeno do vrha« (*Ideje i praksa samoupravljanja u Evropi na razmeđu stoljeća*, »Samoupravljanje I«, str. LI). Razlike su postojale tek u procjeni konkretnih mogućnosti i putova ozbiljenja te zamisli.⁴

U razumijevanju takva pristupa čini se nezaobilaznim uvažavanje još jedne snažne preokupacije priređivača zbornika: težnje za etabliranjem (ali i reafimiranjem) Lenjinove teorijske, a po mogućnosti i praktičke, baštine kao konstitutivnog dijela ideje i prakse samoupravljanja. U prvi je svezak zbornika uvršteno čak petnaest Lenjinovih priloga, od izvoda iz *Države i revolucije* do *Bolje manje, a bolje!* No, iz priloženih spisa ili ulomaka pojedinih spisa vrlo je teško očitati ono što bi se moglo nazvati teorijom samoupravljanja (a pogotovo kontinuiranim zastupanjem teorije samoupravljanja, primjereno »povijesnim uvjetima«, što, čini se, urednik kani sugerirati). Riječ je, prije svega, o priložima teoriji države, poglavito teoriji države »prijelaznog razdoblja«, diktature proletarijata.⁵

Druga Vranickijeva teza iz Marksizma i socijalizma koja osobito pogađa strukturu drugog sveska zbornika — on obuhvaća revolucionarna iskustva Njemačke i Austrije, Italije, Engleske i Mađarske — neposredno je povezana s određenjem pojma samoupravljanja, odnosno socijalizma. Socijalizam je određen u opreci spram građanskog svijeta, koja (opreka) sadrži i elemente pozitivnog programa. »Dok je dakle os građanskog, političkog društva privatno ili državno vlasništvo i posredna demokracija više — ili jednopartijskog sistema, historijska os socijalizma kao prelaznog perioda je jačanje samoupravnih odnosa i neposredne demokracije, odumiranje političke sfere, parlamentarizma i državne birokracije« (str. 152). Osnova nove »proleterske demokracije«, u svim revolucionarnim razdobljima i procesima, bili su radnički savjeti, posredstvom kojih radnici postaju subjektima društvenoekonomskih odnosa, a potom i državne vlasti. Stoga ideja i formiranje savjeta postaju pokazateljem i mjerilom samoupravnih (socijalističkih) procesa i preobrazbi. Vranicki se i pridržava tog mjerila: gdje god su u revolucionarnim situacijama formirani savjeti, tu su na djelu bili samoupravni procesi. Uistinu je praksa samoupravljanja bila povezana s obrazovanjem i aktivnošću radničkih savjeta, ali svako postojanje radničkih savjeta ne mora samo po sebi biti pokazateljem samoupravnih procesa. Da bi bili izraz samoupravnih procesa, radnički savjeti moraju biti shvaćeni i postavljeni kao organizacijski izraz bitnih promjena u ustrojstvu zajednice uopće. A oni to, ni na idejnoj niti na praktičnoj ravni, nisu uvijek i bili.

4 Kritika takva shvaćanja dana je u nizu djela stranih i domaćih autora. Dokumentiranu analizu »rasprave o sindikatima« ponudio je nedavno i Z. Čepo u studiji *Sudbina radničkog upravljanja u SSSR-u*, CKD, Zagreb 1982.

5 Lenjinov koncept samoupravljanja i odumiranja države Vranicki označuje kao »podržavljenje samoupravljanja i posamoupravljenje države. U njemu se političko samoupravljanje poklapa s ekonomskim samoupravljanjem, sa-

moupravljanje u političkoj sferi i samoupravljanje u ekonomskoj sferi analizira se u oblicima državne organizacije — savjeta« (*Ideje i praksa samoupravljanja...*, str. XXIV). Iza zgodna rješenja temeljnog protuslovlja između državne vlasti i samoupravljanja — »podržavljenje samoupravljanja« i »posamoupravljenje države« — ostaje pitanje: o čemu je tu zapravo riječ? O »državnom samoupravljanju« ili o »samoupravnoj državi«? Ili pak o nečemu trećem?

Unutar teorijsko-političkih orijentacija što su predstavljene u drugom svesku zbornika radnički su savjeti poimani na vrlo različite, pa i izravno isključujuće načine: kao samostalni samoupravni organi »zajednice rada«, ustrojstvo koje isključuje građanske, državopartijske oblike posredovanja interesa i organiziranja ljudi (primjerice, u koncepciji zastupnika »čistog sustava vijeća« u Njemačkoj); kao oblici posredovanja interesa radnika unutar parlamentarno-stranačkog sustava (primjerice, u koncepciji tzv. desnih socijalista u Njemačkoj); kao sredstva partijskog djelovanja koja su instrumentalizirana i kadrovskim sastavom i načinom djelovanja (primjerice, u Mađarskoj); itd. S obzirom na bitno različite pozicije radničkih savjeta u pojedinim političko-teorijskim koncepcijama, ni dometi »samoupravljanja«, čiji su oni izraz, nikako nisu jednaki. Stoga se i nameće potreba preciznijeg teorijskog određenja pojma samoupravljanja. To bi, između ostalog, iziskivalo i temeljitije razmatranje odnosa državne vlasti (sa svim njezinim ustanovama) i samoupravljanja. Uostalom, sva iskustva revolucionarnih zbivanja, poglavito rusko i njemačko, kao i sva »savjetska« literatura, upućuju na to.

To bi ujedno bili ključni, načelni problemi što ih otvara ovaj zbornik. Njihovo rješavanje postat će, čini se, i prvom potrebom sustavnijih i temeljitijih rasprava o samoupravljanju uopće.

Sam je zbornik, kao što je već i napisano, sastavljen od dva dijela: prvi obuhvaća ruska, a drugi njemačka, austrijska, talijanska, engleska i mađarska iskustva s radničkim savjetima i radničkom kontrolom u razdoblju od 1917. do 1925. godine. Takva zemljopisna podjela sadrži i nakano priređivača da u jednoj knjizi objedini priloge kojima pečat daju praktički pokušaji ozbiljenja ideje samoupravljanja u ruskoj revoluciji, uz mnoga »odstupanja, kompromisne, lutanja, nedoumice, jer je nemilosrdna i nevjerovatno teška situacija onemogućavala mnoge intimne i idealne zamisli« (Ideje i praksa samoupravljanja..., str. VII), a u drugoj knjizi teorijsko-logički konzekventnije i zaokru-

ženije spise, ali nastale u uvjetima »nedostatka revolucionarne prakse izgradnje socijalizma« (isto, str. VII). Jedna je knjiga utoliko, uvjetno rečeno, više »povijesni dokument«, a druga »teorijski priručnik«.

Pri izboru tekstova prvenstvo su imali, po riječima urednika, spisi izrazito teorijskog karaktera, povijesno značajne rasprave i temeljni historijski dokumenti i osvrti. U prikupljanju tih priloga Vranički se poslužio s nekoliko klasičnih njemačkih zbornika o samoupravljanju (»radničkoj demokraciji«, »pokretu savjeta«, »izravnoj demokraciji« itd): spomenutim zbornikom *Arbeiterdemokratie oder Parteidiktatur, Rätebewegung I—II* (Reinbeck bei Hamburg 1971), *Theorie und Praxis direkter Demokratie* (Opladen 1973), ali i drugim izvorima. Vjerojatno je i pretežno oslanjanje na izbore što su ponuđeni u tim zbornicima rezultiralo stanovitim propustima u odabiru priloga. Od njih mi se, pak, čini najvećim neobjašnjivo slaba zastupljenost dvaju, po mom sudu, teorijski najrelevantnijih autora iz tog razdoblja: Karla Korsch i Antona Pannekoeka. I dok je opravdanje za neprijemljenu zastupljenost Korschovih spisa moguće pronaći u tome što su njegovi temeljni sistemski spisi o socijalizaciji i radnom pravu za savjete poduzeća u nas prevedeni i dostupni javnosti (premda to vrijedi, recimo, i za sve Lenjinove spise, koji su, unatoč tome, opsežno zastupljeni), posve je nejasno zašto je za Pannekoeka rezervirano tek sedam stranica! Dakako, imajući na umu opseg zastupljenosti nekih, daleko minoritarnijih autora. Uzgred, Pannekoek je autor čiji izvodi mjestimice zvuče kao citati temeljnih političko-teorijskih spisa i dokumenata jugoslavenskog samoupravljanja, što teorijskoj važnosti pridaje i političku aktualnost.

Od objavljenih tekstova — uzimajući u obzir njihovu teorijsku važnost, ali i činjenicu da u nas nisu odviše poznati, bilo zato što do sada nisu bili prevedeni, bilo iz nekih drugih razloga — izdvojila bih nekoliko: raspravu sa spominjane dvanaeste sjednice 10. kongresa RKP(b)-a te, o sličnu problemu, pri-

Recenzija
UDK 329.15(497.13)(09)

Ivan Jelić:
Komunistička partija
Hrvatske 1937—1941.

Globus, Zagreb 1981.

Navedena je monografija objavljena u dvije knjige: prva obuhvaća razvoj KPH od osnivanja do 1941. godine, a druga se bavi ulogom KPH u narodno-oslobodilačkoj borbi. Na ukupno 815 stranica predstavljeno je do sada najkompletnije znanstveno djelo o problematici KPH.

Prva knjiga, *KPH 1937—1941*, autorova je doktorska disertacija, osuvremenjena određenim redakcijskim zahvatima, korekcijama, nadopunama i inovacijama utemeljenim na novim istraživačkim dostignućima; neki su dijelovi i skraćeni, odnosno neka poglavlja sintetizirana. Autor najprije problematizira uvjete, značaj i potrebu osnivanja KPH, posvećujući posebnu pažnju politici KPJ, odnosno KPH prema nacionalnom pitanju, pokretu narodne fronte i organizacijskom pitanju KPH. U oživotvorenju odluke osnivačkog kongresa KPH, autor ukazuje na probleme povezane s djelovanjem Hrvatske seljačke stranke (HSS) i »prirepaske« politike rukovodstva KPH prema HSS-u. Zbog toga dolazi do oštrog kritike od strane CK KPJ i smjenjivanja većine članova rukovodstva KPH 1939. godine. U ocjeni »prirepaske« politike rukovodstva KPH ne bi bilo ispravno, kaže autor, tvrditi da je to bilo antipartijsko frakcionašenje, nego više posljedica neiskustva, jer je prvo rukovodstvo KPH bilo pretežno sastavljeno od mlađih drugova i radilo je u teškim uvjetima. Tu je tezu nemoguće braniti, jer je i novo-

formirano rukovodstvo KPJ također bilo sastavljeno većinom od mlađih članova, koji su djelovali u istim uvjetima. Baveći se tim problemom V. Bakarić je naglasio da su smijenjeni članovi prvog rukovodstva KPH svojim radom uoči revolucije i u njoj dokazali da nisu frakcionaši.

Reorganizacija rukovodstva KPH u jesen 1939. dovodi do spoznaje da se komunističko-radnički pokret u Hrvatskoj treba razviti u samostalni revolucionarni subjekt, oslobođen političkih utjecaja HSS-a. Ta se orijentacija podudarala sa sklapanjem sporazuma Cvetković-Maček, kojeg je KPJ ocijenila kao nedemokratski čin, kao podjelu vlasti između hrvatske i srpske buržoazije. Sporazum je dokazao da je rukovodstvo HSS-a na čelu s Mačekom, ističe autor, izdalo vlastiti program na kojem je okupljalo seljaštvo i da svojom politikom u Banovini štiti samo klasne interese buržoazije. Od jeseni 1939. godine KPH odlučno kritizira HSS i tzv. građansku opoziciju u Hrvatskoj, jer njihov prijelaz iz opozicije na vlast nije »značio i ostvarenje politike njihova programa koji je obilježavao njihovu djelatnost do Sporazuma...« U kontekstu navedene problematike autor raspravlja i o teroru buržoazije nad komunistima nakon Sporazuma, o proširenju postojećih i osnivanju novih logora za komuniste. Takvo ponašanje i ispravno djelovanje komunističke partije, pod novim vodstvom, na široke slojeve stanovništva dovodi i do raslojavanja unutar HSS-a i SDS-a.

U završnom, trećem dijelu prve knjige autor posebno ističe akcije KPH, dakako u okvirima djelovanja KPJ, na pokretanju i razvijanju politike pučke fronte, djelovanja komunističke omladine i posebno studentskih ljevičara na Zagrebačkom sveučilištu, čiji je rad uoči revolucije imao veliki značaj. Ističući rad lijeve inteligencije u Hrvatskoj, autor u zaključku naglašuje da je lijeva inteligencija »bila dijelom organizacijski čvršće vezana za komunistički pokret, te da je svojom akcijom na različitim područjima društvenog života znatno pridonosila političkoj djelatnosti KPH« (str. 353).

Takva je politika omogućila prodiranje komunista u radne mase, posebno na selo, i proces odvajanja šireg članstva od vrhova građanskih političkih partija, označujući sve oštriju diferencijaciju na selu. To potvrđuju i ocjene Prve i Pete konferencije KPJ. Akcije na klasnoj diferencijaciji, djelovanje KPH unutar širokih slojeva stanovništva grada i sela, borba za zaštitu njihovih neposrednih i dugoročnih interesa, djelovanje unutar sindikata, omladine, ženskih organizacija i inteligencije, kao i unutar drugih humanitarnih, sportskih i kulturnih organizacija, omogućilo je da KPH preuzme ulogu pokretača, organizatora i predvodnika narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u predstojećim sudbonosnim danima.

Na početku druge knjige autor opisuje političko stanje u Hrvatskoj nakon okupacije i uspostavljanja surovoga ustaškog režima i terora, čije se obilježje očitivalo u rasizmu i genocidu temeljenom na posebnoj rasnoj teoriji o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kao nekom čisto rasnom i etničkom prostoru hrvatskog naroda. Osim planskog likvidiranja Srba, Židova i Roma, ustaški se teror očitovao i u tzv. politici »unutarnjeg prečišćavanja«, tj. likvidacije svih Hrvata i Muslimana koji su pružili otpor »rasnom« genocidu u Hrvatskoj. Raspravljajući o teškim uvjetima i sudbonosnim trenucima djelovanja i razvitka KPH u razdoblju priprema za revoluciju, autor ukazuje na brojne probleme, dileme, poteškoće i specifičnosti što su

se javljale prvih dana opukacije i priprema za oružanu borbu u Hrvatskoj. U tom se sklopu autor osvrće i pokušava razjasniti problematiku spašavanja komunista zatočenih u Kerestincu 1941. godine. I dok je rukovodstvo KPH poduzimalo određene pripreme za akciju spašavanja komunista, Kopinič, kao »opunomoćenik« Kominterne, poduzima vlastite akcije čiji je cilj bio da »potpuno obezvrijedi napore rukovodstva KPH i okvalificira ga nedoraslog za nastalu situaciju...« (str. 67). Organiziranje akcije, pod utjecajem Kopiniča, samo od strane Mjesnog komiteta zagrebačke partijske organizacije, bez dobre pripreme i suradnje s CK KPH, dovelo je do tragedije, s vrlo teškim posljedicama i u Zagrebu i u cijeloj zemlji. Kopiničeva akcija »spašavanja« zatočenih komunista u Kerestincu u biti se, po mišljenju autora, svodila na akciju smjenjivanja CK KPH, vođenu s pozicija autoriteta Kominterne, što govori da se Kominternu »bezrezervno mišješala u poslove pojedinih partija ne vodeći računa o nekim osnovnim normama njihova rada...« (str. 77). Kopiničeva ocjena o izdajničkom ponašanju rukovodstva KPH, na čelu s Končarom, ne može izdržati nikakvu provjeru. Ali, iako takvu ocjenu nije moguće prihvatiti, ne bi se mogao skinuti i dio odgovornosti tog rukovodstva za neuspjeh oslobađanja komunista zatočenih u Kerestincu, što potvrđuju i kazne što su ih pojedini članovi i cijeli CK KPH »dobili od CK KPJ. Pohvalno je što je autor, za razliku od nekih ranije objavljenih djela, pokušao analizirati i opisati događaje, iako se s njegovim zaključcima teško posve suglasiti.

Osnovna politika KPJ s Titom na čelu, a u tom sklopu i politika KPH, bila je od početka usmjerena na suživljavanje s narodom. Autor napominje da je KPH, šireći svoj utjecaj u narod, najprije masovnije pokrenula srpske slojeve stanovništva, što je i bila politika KPJ u cilju zaštite, pravilnog usmjerenja i sprečavanja većeg utjecaja četnika i jačeg raspirivanja bratoubilačke borbe. Iako su hrvatske mase u početku bile zavedene, ustaški režim je ubrzo

pokazao svoje lice i nije u njima mogao stvoriti čvršću osnovicu, nalazeći podršku samo u malobrojnim, uskim skupinama iz različitih društvenih slojeva. U hrvatskom se stanovništvu očitovale sve veća pasivizacija, na što je mogla utjecati politika »čekanja« koju je zagovaralo rukovodstvo HSS-a. Navedena je parola »izražavala tendenciju da se sačuva utjecaj na seljačke mase, koje su isticane kao baza stranke, na što se pozivalo kao na glavni oslonac u nastupajućim događajima... Time je politika 'čekanja' već od samog početka jasno pokazivala svoj pravi smisao: spriječiti proces pristupanja hrvatskog naroda u NOP. Razbijanje te politike bila je prvenstveno zadaća pred kojom se nalazilo rukovodstvo KPH« (str. 355). Stoga se ukazala potreba maksimalna naprezanja u pridobijanju i uključivanju hrvatskih slojeva stanovništva u pokret, u oslobodilačku borbu, što je bilo jamstvo uspjeha revolucije, na čemu je stalno inzistirao i CK KPJ s Titom na čelu. Tito je »osobno ukazivao na potrebu neprestanog rada među hrvatskim stanovništvom, s težištem na objašnjenju smisla 'politike čekanja', tj. da KPH treba da 'smjelo i otvoreno da kaže hrvatskom narodu da je takvo držanje vođe HSS-a ne samo štetno već i izdajničko« (str. 356). Stoga KPH pojačava napore u okupljanju hrvatskih slojeva, sprečavanju širenja mržnje između Srba i Hrvata, stvaranju borbenog bratstva i jedinstva, što se postavlja kao životna zadaća partijskog i vojnog rukovodstva NOP-a u Hrvatskoj. Bratstvo i jedinstvo, »na kome će se temeljiti zajednička borba svih naroda Jugoslavije, bilo je osnovni uvjet za pobjedu narodno-oslobodilačke borbe« (str. 131). Bratstvo i jedinstvo, koje su posebno širile jedinice s nacionalno različitim sastavom i proletherske brigade, nije negiralo nego afirmiralo nacionalne slobode i sva pozitivna nacionalna obilježja.

Sve je to utjecalo na širenju osnovice NOP-a u svim krajevima Hrvatske. Prekretnicu u razvoju pokreta autor vidi u prodoru proletherskih bigada s Vrhovnim štabom u zapadnu Bosnu 1942. godine. Zbog širenja NOP-a još od pro-

ljeća 1942. »dolazi do pokušaja sklapanja sporazuma između pojedinih četničkih skupina i ustaškog režima, što su bili vidljivi znaci povezivanja snaga kontrarevolucije u cilju povezivanja i suzbijanja porasta NOP-a« (str. 355), ali i znaci početka njihova poraza.

Veliki značaj u širenju osnovice i afirmacije NOP-a u Hrvatskoj autor pridaje odlukama I i posebno II zasjedanja AVNOJ-a, u kojima su Hrvati vidjeli rješenje vlastitog položaja. Na snaženje NOP-a u Hrvatskoj utječu i rad i odluke ZAVNOH-a, što je otvaralo procese pristupanja hrvatskih masa u NOP i diferencijaciju u HSS-u, a time i slom Mačekove politike »čekanja«. U 1943. godini pristupanje svih slojeva stanovništva Hrvatske u NOP poprima masovni oblik, posebno nakon kapitulacije Italije u jesen 1943. godine, što je bio dokaz da je hrvatski narod prihvatio politiku KPH, jer je u njoj vidio rješenje vlastitih problema. Potpuni krah Mačekove politike autor smješta u 1944. godinu, kad se Hrvatska konstituirala kao država u sastavu Federativne Demokratske Jugoslavije. U toj godini KPH nastoji i uspijeva učvrstiti politiku narodnooslobodilačke fronte kao jedinstvene masovne političke organizacije svih naroda i narodnosti u Hrvatskoj i pri tome ukazuje na pokušaje nekih članova HSS-a (Magovac) da se u domobranstvu i širokim slojevima seljačkog stanovništva nađe uporište za kontrarevoluciju. Istaknuta je i pojava nacionalističkih devijacija Hebranga, kao i političke kombinacije u redovima građanskih stranaka, te između građanskih stranaka i kontrarevolucionarnih snaga u sprečavanju afirmacije i međunarodnog priznanja revolucionarnih snaga u Jugoslaviji.

Sve to nije moglo spriječiti snaženje Narodnooslobodilačke vojske, afirmaciju NOP-a, pa su sve akcije i pokušaji snaga kontrarevolucije bili unaprijed osuđeni na propast. Posebno se ukazuje na ispravnu politiku KPH za nacionalno i socijalno oslobođenje i ravnopravnost svih naroda u Hrvatskoj i Jugoslaviji, pri čemu se posebno naglašuje ravnopravnost srpskog s hrvatskim narodom.

Ukazujući na veliku ulogu KPH u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji u Hrvatskoj, autor zaključuje da razdoblje od 1941. do 1945. godine predstavlja »kvalitetno novu etapu u razvoju KPH kao dijelu KPJ, koja je pod Titovim vodstvom pokrenula narodnooslobodilačku borbu i dovela je do konačne pobjede. U novu etapu svog razvoja ona je ušla s velikim povijesnim tekovinama od trajnog značenja« (str. 326). Time je KPH na djelu dokazala ono što je zapisano još u odlukama osnivačkog kongresa — da je KPH jedina snaga koja se može izboriti za nacionalno i socijalno oslobođenje stanovništva Hrvatske.

Važno je napomenuti da autor ulogu KPH i razvoj NOP-a u Hrvatskoj promatra u kontekstu djelatnosti KPJ i procesa revolucije u cijeloj zemlji, ističući određene specifičnosti NOP-a u Hrvatskoj. Autor se služi brojnim citatima arhivske građe, ali ponekad i suviše dugim citatima iz izjava istaknutih organizatora ustanka i partijskih funkcionara (posebno Bakarića, Tita i

Kardelja). Objavljen je i određeni broj tabela (statističkih shema) koje prikazuju kvantitativni rast i organizacijski razvoj KPH. Monografija je pisana na temelju obilne izvorne (pretežno arhivske) građe i literature koja je objavljena na kraju knjige. Ovom je monografijom autor razjasnio bitne događaje i prikazao povijesne tokove revolucionarnog pokreta u Hrvatskoj u najvažnijem razdoblju povijesti Hrvatske (uoči i u toku revolucije) i time zaokružio svoj znanstveno-istraživački rad o povijesti KPH u jednom iznimno važnom razdoblju. Iako navedena monografija ne iscrpljuje povijest KPH, iako se ne moramo suglasiti sa svim stavovima i ocjenama autora, ona je bez dvojbe veliki doprinos boljem razumijevanju uloge KPH u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj i Jugoslaviji. To je do sad najsveobuhvatnije znanstveno djelo o povijesti KPH i može poslužiti kao priručnik studentima povijesti u izučavanju tog dijela naše povijesti.

Savo Pešić

Recenzija
UDK 331:061

Janez Prašnikar: *Teorija i praksa organizacije udruženog rada*

CKD, Zagreb 1983.

Janez Prašnikar se u knjizi *Teorija i praksa jugoslavenske organizacije udruženog rada* bavi proučavanjem ponašanja organizacije udruženog rada na pretpostavkama društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, samoupravljanja i robnonovčanog privređivanja. Pretpostavljeno je, dakle, postojanje tržišta, reguliranja planom, kao veze između decentraliziranih ekonomskih jedinica. Teza istraživanja sastoji se u slijedećem: samoupravna poduzeća razvila su u danim uvjetima privređivanja skladan sistem mjera i akcija, koji odražava osnovnu svrhu njihova djelovanja. Budući da ekonomski sistem postavlja pogrešna ograničenja, njihova se djelatnost ne odvija u skladu s društvenom intencijom, što rezultira različitim intervencijama u njihovu privrednu aktivnost. Ta se ograničenja ogledaju u cijenama proizvoda i proizvodnih faktora, te u njihovim količinama. Stoga je i uspješnost poslovanja samoupravnog poduzeća ovisnija o vanjskim faktorima, koje ono ne može u cjelini kontrolirati, nego o unutarnjim faktorima, koji su pod njegovom kontrolom. Tako stvarno samoupravno odlučivanje radnika gubi svoj značaj. To utječe na njihovu ekonomsku aktivnost: oni se okreću svojim kratkoročnim ciljevima i interesima, što se prvenstveno manifestira u težnji za što višim osobnim dohocima.

Knjiga je podijeljena na tri poglavlja. U prvom poglavlju autor prikazuje model samoupravne privrede, u drugom

izvodi hipoteze o ponašanju samoupravnog poduzeća, a u trećem prikazuje rezultate empirijske analize. U prvom poglavlju opisana je i način prikupljanja podataka, a u drugom postupak izračunavanja faktora uspješnosti.

Model samoupravne privrede autor prikazuje polazeći od pretpostavke da samoupravno poduzeće djeluje u uvjetima potpune konkurencije, izdvaja ključne elemente i mehanizme samoupravnoga privrednog sistema i prati njihovo djelovanje. Članovi društva postavljaju u prvi plan svoje djelatnosti materijalne interese, koje žele zadovoljiti u što većoj mogućoj mjeri. Kako jedino rad svakog pojedinca može biti izvorom stjecanja materijalnih dobara, radni se ljudi udružuju u radne kolektive, gdje nastupaju kao samoupravni poduzetnici. Relativna rijetkost proizvodnih faktora zahtijeva postojanje mehanizama njihove raspodjele na radne kolektive. U robnoj privredi polugu takve raspodjele predstavlja njihova cijena, kojom se omogućuje svim kolektivima jednak pristup proizvodnim faktorima. Jedino rad, kao izvorni proizvodni faktor, ne ulazi u proizvodni proces kao roba s nekom cijenom, nego radnik kao nosilac toga proizvodnog faktora organizira proizvodni proces. Raspoloživu količinu proizvodnih faktora samoupravno će poduzeće usmjeriti u proizvodnju upotrebnih vrijednosti za prodaju na tržištu, pri čemu se krajnji rezultat iskazuje kao novčana realiza-

am proizvodnih faktora, samoupravno poduzeće dobiva kategoriju čistog dohotka, čije maksimiranje po zaposlenom predstavlja funkciju njegova cilja. Da bi poduzeće maksimiralo dohodak po zaposlenom radniku, ono zapošljava proizvodne faktore sve dok se vrijednost marginalnih proizvoda ne izjednači s njihovom cijenom. Kriterij zapošljavanja radne snage ispunjen je kad se vrijednost marginalnog proizvoda izjednači s dohotkom po zaposlenom radniku. U tom slučaju poduzeće proizvodi s optimalnim obujmom proizvodnje. U protivnom slučaju isključuje ga konkurencija, jer nakon određena vremena radnici napuštaju poduzeća u kojima dobivaju niže osobne dohotke nego u drugima. Dugoročna ravnoteža u nekoj grani jest, dakle, ono stanje u kojemu postojeća poduzeća upravo pokrivaju efektivnu potražnju za robama te grane i kad proizvode robu s minimalnim troškovima po jedinici proizvoda. Opća je ravnoteža posljedica parcijalne ravnoteže na svim tržištima.

Ekonomski procesi moraju neprekidno osiguravati pokrivanje rastućih društvenih potreba, pa proširena društvena reprodukcija, odnosno investiranje u povećanje proizvodnih kapaciteta, postaje nužnošću. U decentraliziranome su ekonomskom sistemu nosioci investicijskih odluka pojedini radni kolektivi, koji sredstva za investicije odvajaju sami, akumulacijom dijela dohotka, ili pokrivaju investicije na neki drugi, vanjski način. I u investicijskoj djelatnosti samoupravno se poduzeće ravna po temeljnom načelu što većega čistog dohotka po zaposlenom, što ne govori u prilog samofinanciranju investicija. Prednost samofinanciranja ogledala bi se u interesu radnog kolektiva za rezultate ulaganja. Budući da se tu radi o »vaganju« između sadašnje i buduće potrošnje, radni kolektiv bi se ponašao racionalno i svrshodno. S druge strane, samofinanciranje ne osigurava pokretljivost investicijskih sredstava, jer su u realnome ekonomskom životu subjekti investiranja i akumuliranja vrlo često različiti. Problem produbljuje i činjeni-

dio dohotka koji nisu potrošili štedjeti u bankama, što prerasta u problem izbora između ulaganja u privatno ili neprivatno vlasništvo. Mogućnosti samofinanciranja, prvenstveno zbog neadekvatne politike kamatne stope, još su manje ako poduzeće predujmljuje bankovni kredit. Ako se zanemare novi krediti, pod vanjskim financiranjem investicija smatra se financiranje iz akumulacije koju ostvaruju radni kolektivi, a u manjoj mjeri i štedni uložci građana. U sistemu financiranja proširene reprodukcije presudna uloga pridaje se oblikovanju toga dijela društvene akumulacije i njezinoj alokaciji. Budući da je društveni kapital raspoloživ u ograničenim količinama, radni kolektivi koji upotrebljavaju veću količinu tog kapitala imaju i veće mogućnosti za stjecanje dohotka, nego radni kolektivi koji raspolažu manjom količinom. Kako u robnoj privredi sva rijetka dobra imaju cijenu, pravilno je uočeno da svaki radni kolektiv mora za upotrebu društvenog kapitala plaćati odgovarajuću cijenu upotrebne vrijednosti kapitala. Po veličini, to je onaj prirast dohotka koji je ostvaren upravo korištenjem društvenog kapitala, i on ni u kom slučaju ne smije biti raspoređen u osobne dohotke radnika.

U nastojanju da prikaže djelovanje privrede u konkretnim uvjetima, autor uvodi na tržište proizvoda i proizvodnih faktora elemente nepotpune konkurencije i društvenu intervenciju. U nepotpunoj konkurenciji ekonomski zakoni djeluju jednako snažno kao i u potpunoj konkurenciji. Ali, dok odnosi perfektne konkurencije vode samoupravnu privredu, uz neke uvjete, ka općoj ravnoteži i Paretovu optimumu, dotle su rezultati djelovanja nepotpune konkurencije sa samoupravnu privredu nepovoljni. To je nepovoljno djelovanje rezultat neodgovarajuće organizacije deviznog tržišta (prvenstveno zbog deprecirane vrijednosti strane valute) i potcijenjenosti društvenog kapitala (što uzrokuje alokacijsku i tehnološku neefikasnost, te rast velikih poduzeća, jer su oportunitetni troškovi društvenog kapi-

tala manji od onih koji bi bili pri optimalnoj alokaciji). Nepoželjne reakcije samoupravnog poduzeća u uvjetima nepotpune konkurencije ne smiju biti uzrokom odbacivanja tržišnog mehanizma tamo gdje on može dati poželjne rezultate. Koezistencija tržišta (kao spontana mehanizma povezivanja privrednih subjekata) i plana (kao svjesna elementa društveno-ekonomskog sistema) objektivna je zakonitost samoupravnog socijalizma. Osnovno je područje društvenog planiranja — planiranje uvjeta privređivanja (dakle osiguranje jednakih mogućnosti za stjecanje dohotka svim privrednim subjektima), koji bi usmjeravali odluke samostalnih robnih jedinica ka društveno poželjnim ciljevima. Društvena intervencija u samoupravno privređivanje treba postaviti okvir organiziranu natjecanju robnih ćelija i osigurati efikasnost djelovanja tržišta. Ako one nisu temeljene na ekonomskim zakonitostima danog načina proizvodnje i ako su usmjerene samo na kratkoročno rješavanje nagomilanih proturječnosti u privredi — što se u jugoslavenskoj privredi, kako autor pravilno zaključuje, često događaja — onda one ne izvršuju svoju ulogu.

Hipoteze o ponašanju samoupravnog poduzeća utemeljene su na teoriji i modelu što su prezentirani u prvom dijelu knjige. Takav način omogućuje prijelaz od opće hipoteze, po kojoj neusklađeni uvjeti privređivanja uzrokuju tipične reakcije jugoslavenskog samoupravnog poduzeća, do operativnih hipoteza koje govore o načinu njegova ponašanja. Osnovna operativna hipoteza sastoji se u slijedećem: članovi pojedinih radnih kolektiva donose odluke koje vode ostvarenju što većega čistog dohotka po zaposlenom radniku, a to definira i mjeru uspješnosti samoupravnog poduzeća. Na njegovu veličinu utječu unutarnji faktori (kojima samoupravno poduzeće ovladava) i vanjski faktori (na koje poduzeće općenito ne može utjecati).

U empirijskoj analizi ponašanja jugoslavenskog OUR-a autor koristi podatke prikupljene u 147 OUR-a iz cijele Jugoslavije. U analizi su korištene

dvije skupine podataka: kvalitativni i kvantitativni. Kvalitativni podaci dobiveni su anketiranjem rukovodilaca i radnika iz neposredne proizvodnje, a kvantitativni podaci potječu iz različitih izvora u radnim organizacijama i obuhvaćaju razdoblje od 1975. do 1979. godine.

Empirijsku analizu funkcije cilja samoupravnog poduzeća Prašnikar započinje raspravom o organizacijskim oblicima pojavljivanja samoupravnog poduzeća. Budući da je ono obilježeno poslovnim jedinstvom, koje zadobiva na osnovi svog položaja na tržištu — a to se jedinstvo izražava u procesu poslovnog odlučivanja kao povezanost poslovnih funkcija — kao kriterij prepoznavanja samoupravnog poduzeća uzeto je i mjesto gdje se najčešće obavljaju različite poslovne funkcije. Ta je uloga najčešće objedinjena u radnoj organizaciji, iako se samoupravno poduzeće pojavljuje i u oblicima osnovne i složene organizacije udruženog rada. Autor potom prelazi na pitanja osnovnih motiva determiniranja interesa radnih ljudi za privređivanjem u samoupravnim poduzećima i definiranju ciljeva samoupravnih poduzeća na toj osnovi. Ljudi se, naime, udružuju u radne kolektive kako bi zajednički stjecali što veći dohodak, koji je izvor zadovoljavanja njihovih potreba. Stečeni dohodak, kao materijalno bogatstvo članova radnih kolektiva, homogena je veličina. To jedinstvo dohodak gubi u sferi raspodjele, jer pored čistog dohotka on uključuje i izdatke za pokrivanje opće i zajedničke potrošnje, te ostale obveze. Čisti dohodak samoupravnog poduzeća dijeli se na osobne dohotke i akumulaciju. Između ta dva dijela radnici bi trebali naći odnos koji bi zadovoljio njihovu kratkoročnu težnju za što većim osobnim dohocima i dugoročnu težnju za akumulacijom kao preduvjetom većih osobnih dohodaka u budućnosti. Međutim, praksa pokazuje da su u raspodjeli čistog dohotka radni kolektivi prvenstveno zainteresirani za osobne dohotke. Autor tvrdi da je to posljedica neusklađenih uvjeta privređivanja: što su uvjeti privređivanja za pojedine radne ko-

lektive raznolikiji, to su jače izraženi kratkoročni interesi koji preferiraju sadašnju potrošnju. Dugoročni interes radnog kolektiva za što većim udjelom akumulacije u čistom dohotku, koji se poklapa i sa širim društvenim interesom, tako biva zapostavljenim.

Jedan od osnovnih uzroka različita i neravnopravna položaja jugoslavenskih poduzeća u stjecaju dohotka Prašnikar vidi u sistemu cijena. Neefikasnost sistema cijena neposredno je povezana s neodgovarajućim vrednovanjem društvenog kapitala i njegova doprinosa dohotku poduzeća. Više društvenog kapitala povlači veći dohodak, što se naposljetku manifestira u različitoj veličini dohotka po zaposlenom. Stoga je ponašanje samoupravnog poduzeća s višom kapitalnom opremljenošću rada u stjecanju i raspodjeli dohotka različito od ponašanja poduzeća s nižom kapitalnom opremljenošću. Da bi argumentirao tu tvrdnju, autor dijeli anketirane radne organizacije u dvije skupine: u prvoj se nalaze organizacije s natprosječnom, a u drugoj s ispodprosječnom kapitalnom opremljenošću rada u odnosu na prosjek uzorka. Rezultati dobiveni korištenjem diskriminacijske analize potvrđuju predodžbu o utjecaju veličine društvenog kapitala na stjecanje dohotka poduzeća. Isto vrijedi i za vanjskotrgovinski sistem, koji politikom potcijenjenosti strane valute bitno utječe na veličinu dohotka. Po Prašnikaru, neodgovarajuća organizacija deviznog sistema ima slijedeće negativne posljedice: a) u alokacijskom smislu, produbljuje postojeću proizvodnu strukturu; b) u distribucijskom smislu, utječe na preraspodjelu dohotka u korist radnih organizacija koje uvoze, a na štetu onih koje izvoze; c) omogućuje procvat administrativnog i birokratskog upravljanja privredom. Dohodak samoupravnog poduzeća nije, dakle, samo rezultat uloženog rada njegovih članova, nego i faktora na koje radni kolektiv ne može posve utjecati.

Konačnu definiciju oblika funkcije cilja samoupravnog poduzeća, Prašnikar daje u raspravi vezanoj uz formiranje udjela akumulacije i osobnih dohoda-

ka u čistom dohotku. Zbog neusklađenosti djelovanja ekonomskog sistema, u raspodjeli čistog dohotka pojavljuju se i faktori izvan kontrole radnog kolektiva, pa osobni dohoci tako imaju relativno samostalno mjesto u čistom dohotku poduzeća. Budući da u kratkom razdoblju poduzeće bitno ne mijenja broj zaposlenih radnika, težnja za povećanjem čistog dohotka po zaposlenom u cjelini je u skladu s težnjom za povećanjem čistog dohotka. Kako u čistom dohotku udio osobnih dohoda u pravilu ne može biti manji od planiranog (događa se čak da su slučaju postizavanja slabijih poslovnih rezultata od planiranih, radni kolektivi uopće ne smanjuju osobne dohotke ako uspiju dobiti kredite za pokrivanje manjka), u konačnom obliku cilj kratkoročnog djelovanja poduzeća pokazuje se kao težnja za što većom akumulacijom. Pri tom se svakako radi o razlici između *oblika* i *sadržaja*, te između *cilja* i *sredstva*. Ako se *oblik* funkcije cilja samoupravnog poduzeća pokazuje kao maksimiziranje ostatka čistog dohotka (akumulacije), *sadržaj* je u težnji za ispunjenjem planirane visine osobnih dohoda. Ako je *cilj* samoupravnog poduzeća težnja za ispunjenjem planiranih osobnih dohoda, težnja za maksimizacijom ostatka dohotka (akumulacije) jest *sredstvo* postizanja toga cilja.

Reakcije samoupravnog poduzeća na promjene tržišnih parametara u skladu su s navedenim opredjeljenjem funkcije cilja, što potvrđuju rezultati ankete rukovodilaca. Samoupravno je poduzeće prilično uspješno u prilagođavanju proizvodne strukture tržišnim odnosima, ali je prilično nefleksibilno u mijenjanju obujma proizvodnje. Ono čak nije upoznato s većinom efekata promjena tržišnih parametara. Samoupravno poduzeće, osim toga, ne otpušta radnike, čime otpadaju oni efekti koji bi uvjetovali smanjenje proizvodnje. S druge strane, ono pri postojećim kapacitetima ne prima nove radnike. Negativan stav prema zapošljavanju novih radnika proizlazi iz toga što bi novi radnici smanjili prosječni proizvod rada, a time i veličinu čistog dohotka po zaposlenom. Stoga

poduzeće pri postojećim kapacitetima ne povećava proizvodnju. Povećanja fiksnih troškova i cijena materijala uglavnom se prevaljuju na cijene proizvoda, a kako povećanje cijena proizvoda mora odobriti Zajednica za cijene, ono nastupa ex post i gotovo uopće ne utječe na obujam proizvodnje.

Pored ankete rukovodilaca, Prašnikar anketira i radnike iz neposredne proizvodnje. Rezultati pokazuju da težnja za što većim udjelom dohotka za pokrivanje osobne i zajedničke potrošnje u ukupnom dohotku predstavlja osnovnu svrhu njihovih djelovanja. Tome je potrebno dodati i težnje za stalnošću zaposlenja i redovnom isplatom osobnih dohodaka. Na njih se neposredno nadovezuju još i težnja za uspostavljanjem odgovarajućih radnih uvjeta i mogućnošću pronalazjenja odgovarajućega radnog mjesta, što su, po karakteru, dugoročne težnje. Naime, poboljšanje radnih uvjeta obično je povezano s investiranjem, a težnja da svaki radnik nađe radno mjesto u skladu sa svojim sposobnostima povezana je s razvojem proizvodnih snaga cjelokupnog društva. Na isti način, kao poseban cilj radnika, ističe se i težnja za međusobnom suradnjom. Svi navedeni ciljevi imaju zajednički korijen u težnji za što većim blagostanjem.

Koristeći rezultate diskriminacijske analize, autor pokazuje da postoje stanovite značajne razlike u stavovima i gledištima radnika s višim i nižim osobnim primanjima. Radnici s većim osobnim dohocima više ističu određen položaj svoje radne organizacije kao razlog nepostizavanja boljih poslovnih rezultata, te pridaju veći značaj mjerama ekonomske politike u cilju izjednačavanja ekonomskog položaja svoje radne organizacije s drugima. Suprotno tome, radnici s nižim primanjima pripisuju veći značaj poboljšanju samoupravnih odnosa u radnoj organizaciji. Oni jače naglašuju težnju za što većim osobnim dohocima, skloniji su promjeni zaposlenja i, općenito, slabije ocjenjuju samoupravnu uređenost svoje radne organizacije nego radnici s višim primanjima. Radnici s višim osobnim dohocima imaju

više povjerenja u rad samoupravnih organa i više cijene pretpostavljene radnike, ali su im manje spremni prepustiti odlučivanje, a izražavaju i veću spremnost za pronalazanjem boljeg načina rada u radnoj organizaciji.

U sljedećoj fazi empirijske analize autor provjerava hipotezu o utjecaju niza faktora na veličinu čistog dohotka po zaposlenom radniku kao osnovnu svrhu djelovanja samoupravnog poduzeća. O stupnju konkurentnosti i društveno-ekonomskoj moći pojedinog poduzeća ovisi koji su faktori za njega vanjski, a koji unutrašnji: tako striktno dihotomna podjela prelazi u niz sastavljen od pretežno unutarnjih od pretežno vanjskih faktora. Čisti dohodak po zaposlenom bit će veći što poduzeće bolje usmjeri unutarnje faktore uspješnosti postavljenu cilju i što mogućnosti stjecanja dohotka, s obzirom na vanjske faktore, budu povoljnije. U empirijskoj analizi korišteno je 68 pokazatelja za koje je pretpostavljeno da odražavaju utjecaj pojedinih faktora na uspješnost privređivanja.

Dohodak po zaposlenom predstavlja opću mjeru uspješnosti samoupravnog poduzeća. Njezin konkretni oblik ovisi o tome koje ekonomske veličine u pojedinom trenutku nastupaju kao troškovi samoupravnog poduzeća. To u konkretnom privređivanju, kad su narušene okolnosti potpune konkurencije, može dovesti do postojanja različitih javnih oblika opće mjere uspješnosti, koje autor naziva *unutarnjim pokazateljima uspješnosti*. Nijedan od tih pokazatelja ne održava stvarni uspjeh radnog kolektiva, u smislu ostvarenja načela raspodjele po radu. Kako samoupravna poduzeća postavljaju u prvi plan uspješnost, neovisno o načinu njezina postizanja, ona dolaze u suprotnost s društvenom mjerom uspješnosti, pod kojom podrazumijevamo ostvarenje gornjeg načela. Stoga autor uvodi u analizu *društvene pokazatelje uspješnosti*, koji su dobiveni normiranjem pojedinih kategorija dohotka po zaposlenom, a gdje se vodilo računa o elementima privređivanja društvenim sredstvima.

Autor, koristeći metode faktorske analize, najprije smanjuje broj upotrebljenih pokazatelja za koje je prethodno pretpostavio da izražavaju utjecaj pojedinih faktora na uspješnost privredivanja od 68 na 28 sastavljenih pokazatelja, odnosno faktora »F«. Tako je smanjen broj varijabli, a dobivene nove varijable sadrže varijabilnost osnovnih varijabli. Metodom faktorske analize u ispitivanju pokazatelja uspješnosti, izvedenih iz opće mjere uspješnosti, dobiven je novi pokazatelj uspješnosti koji, na neki način, predstavlja svih sedam prijašnjih i nazvan je sastavljena mjera uspješnosti »Z«.

U drugom koraku Prašnikar prilazi ocjeni regresijske jednadžbe faktora koji pokazuju utjecaj faktora uspješnosti na sastavljenu mjeru uspješnosti: $Z = f(F_1, F_2, \dots, F_{28})$. Parametre linearnog modela ocjenjuje metodom najmanjih kvadrata. Rezultati pokazuju da je od 28 faktora 17 signifikantno na razini od 0,05. Tih 17 faktora objašnjavaju gotovo 60% varijabilnosti u sastavljenoj mjeri uspješnosti (korigirani koeficijent determinacije iznosi 0,59421). Svi dobiveni rezultati s ekonometrijskog stajališta uglavnom su dobri, dok je problem njihove interpretacije i upotrebljivosti donekle dubiozan. I sam autor izražava relativno veliku dozu skepse u tom pogledu. Stoga on nastavlja analizu faktora uspješnosti samoupravnog poduzeća pomoću regresijske analize. U model ulazi s manjim brojem varijabli, koje određuje uglavnom iskustveno, na osnovi izložene teorije samoupravnog poduzeća, i nešto manje na osnovi prethodnih rezultata. Polaznu osnovu u izboru nezavisnih varijabli za regresijsku analizu predstavlja podjela faktora uspješnosti na faktore potpune konkurencije, faktore nepotpune konkurencije i faktore društvene intervencije; kao zavisna varijabla pojavljuje se opća mjera uspješnosti u sedam spomenutih konkretnih oblika. Dobiveni rezultati pokazuju da presudan utjecaj na razlike u uspješnosti samoupravnih poduzeća imaju faktori na koje poduzeća *nemaju gotovo nikakva utjecaja* ili je taj utjecaj *vrlo malen*. Osjetno manji broj unutarnjih faktora uspješnosti pokazao je statistič-

ki karakterističan utjecaj na uspješnost anketiranih radnih organizacija. Najznačajniji utjecaj imaju slijedeći faktori: kapitalna opremljenost rada, cijene proizvoda, veličina tržišnog udjela i indeks razvijenosti područja. Utjecaj tih faktora pokazuje da sadašnji ekonomski mehanizmi potiču neuravnoteženu raspodjelu dohotka između samoupravnih poduzeća i neusklađenu raspodjelu čistog dohotka unutar samoupravnih poduzeća. To vodi grupnovlasničkom prisvajanju društvenog vlasništva od strane radnih kolektiva.

Posljednje područje empirijskog istraživanja predstavlja ispitivanje ponašanja samoupravnog poduzeća u udruživanju rada i sredstava u cjelovit sistem udruženog rada. Kako cijene proizvoda i proizvodnih faktora ne izražavaju stvarne proizvodne troškove, OUR-i ne mogu upotrijebiti prave ekonomske kriterije koji bi podsticali njihovo udruživanje, tako da počnu djelovati kao efikasne tržišne ćelije. Rezultati pokazuju da postojeći ekonomski mehanizmi stimiliraju grupno prisvajanje društvenog vlasništva. Stoga ni samoupravno sporazumijevanje, koje ima svrhu u stjecanju dohotka po načelu zajedničkog prihoda i zajedničkog dohotka, ne daje očekivane rezultate. U pozadini samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora skriva se neumitno djelovanje ekonomskih zakonitosti koje, zbog spomenutih neusklađenosti, ne vode ka uravnoteženoj privredi i optimalnoj stopi privrednog razvoja. Nedostatak stvarnih ekonomskih kriterija vodi samoupravno poduzeća i u teškoće u investicijskoj aktivnosti. Kako u raspodjeli dohotka poduzeća ne izdvajaju naknadu za korištenje društvenog kapitala kao trošak poduzeća i kako ne postoje ekonomski kriteriji i mehanizmi alociranja akumulacije, društvena akumulacija, po Prašnikaru, jest *ex ante* manja od *ex ante* investicija. Taj se nesklad ispravlja prekomjernom emisijom novca i preraspodjelom akumulacije u korist onih koji investiraju. Uz relativnu jeftinoću kredita, samoupravnom je poduzeću kreditno financiranje investicija privlačnije od samofinanciranja. To vrijedi i za ona poduzeća koja ne ulažu

svrsishodno, budući da veći dio kreditnog tereta mogu prevaliti na cijene proizvoda. Prezentirani podaci ukazuju i na činjenicu da je udio akumulacije, kojim samoupravno poduzeće stvarno raspolaže, relativno malen. U strukturi akumulacije sve su značajnije stavke doprinosa privredi, obveze udruživanja sredstava po osnovi samoupravnih sporazuma i kamata. Takva situacija ostavlja radnicima sve manje mogućnosti da odlučuju o pitanjima daljnjeg razvoja.

Prašnikarova analiza pokazuje da se u postojećim uvjetima privređivanja samoupravna poduzeća ponašaju na ekonomski svrsishodan način. Ona su razvila skladan sistem mjera i akcija koji odražava osnovnu svrhu njihova djelovanja. Ekonomski mehanizmi im postavljaju pogrešna ograničenja, pa se njihova djelatnost ne razvija u skladu s društvenim intencijama. Ekonomski mehanizmi moraju omogućiti autonomno djelovanje samoupravnih poduzeća, ali u suglasnosti s društveno-ekonom-

skim ciljevima socijalističkog društva. Nužan uvjet za to, ističe Prašnikar, jest određivanje stvarnih proizvodnih troškova, koji bi bili kriterij odlučivanja samoupravnih poduzeća; jedino se tada može očekivati povezivanje djelatnosti samoupravnih poduzeća u skladan sistem socijalističkih samoupravnih odnosa.

Neophodno je imati u vidu da se Prašnikarova analiza temelji na podacima za razdoblje od 1975. do 1979. godine, pa svi rezultati i zaključci tangiraju prvenstveno to razdoblje, iako mnogi imaju i mnogo širi značaj. Sigurno je, naime, da bi utjecaj najnovijih zbivanja u našoj društveno-ekonomskoj i političkoj stvarnosti bacio nešto drugačije svjetlo na tu problematiku. Bez obzira na to, knjiga J. Prašnikara predstavlja stvaran znanstveni doprinos analizi problema jugoslavenskoga samoupravnog poduzeća, kako u teorijskom, tako i u empirijskom smislu.

Tomislav Vukina

Recenzija
UDK 321.01

*Rolf Ebbinghausen:
Politische Soziologie
Zur Geschichte
und Ortsbestimmung*

Westdeutscher Verlag, Opladen 1981.

Iako su Marx i marksizam — postavši biti predmetom zbiljskih političkih rasprava i postavši tek teorijskopovijesno zanimljivim dijelom duhovne baštine Zapada — vrlo rano stekli pravo građanstva na poslijeratnim zapadnonjemačkim univerzitetima katedrama duhovnih znanosti, i iako je Marx — kao jedan od »socioloških klasika« — nedvojbeno od početka bio predmetom teorijskog interesa zapadnonjemačke sociologije, trebala su proći još dva desetljeća pa da se u društvenim znanostima po samorazumijevanju marksističke pozicije probiju na univerzitet. Naglo širenje marksizma na univerzitetima krajem šezdesetih godina — posljedica studentskog protestnog pokreta, donekle omogućena i reformom univerziteta — bilo je vjerojatno najizraženije na području politologije i političke sociologije. Osebujan teorijski produkt tog razvitka bila je tzv. diskusija o marksističkoj teoriji države, koja je početkom sedamdesetih godina neprikosnoveno dominirala među politološkim univerzitetnim podmlatkom. Pod lozinkom »povratka Marxu« ta je diskusija, međutim, između ostaloga oživjela i mnoge dogmatske sablasti historije marksizma, da bi djelomice završila u čorsokaku međusobno nepomirljivih dogmatskih teorijskih i političkih koncepata. U drugoj polovici sedamdesetih godina, istovremeno s konzervativnim »obratom« zapadnonjemačke duhovne klime i pojavom teze o »krizi marksizma«, započeo je proces kritičke samorefleksije

jednog dijela, sada već univerzitetски etablirane, marksističke političke znanosti. Pokušaj da se kritički reinterpretira poslijeratni razvitak zapadnonjemačkih društvenih znanosti, osobito politologije, te da se pojava različitih marksističkih pozicija smjesti u širi znanstvenopovijesni kontekst, predstavljao je možda najznačajniju komponentu tog procesa. Taj je pokušaj ujedno koincidirao s pojačanim interesom etablirane (»građanske«, odnosno liberalne) sociologije za znanstvenopovijesnu problematiku, koji je proizašao iz dugogodišnje metodološke debate; time su obnovljene pretpostavke za, dugo vremena nemoguć, dilalog liberalnih i marksističkih teorijskih pozicija u političkoj znanosti.

Knjiga *Politische Soziologie* Rolfa Ebbinghausena izraz je tog nastojanja marksističke političke znanosti da metodološki reflektira i znanstvenopovijesno kontekstualizira vlastito polazište. Poseban predmet Ebbinghausenova istraživanja jest razvitak zapadnonjemačke političke sociologije, koja se poslije rata konstituirala povezujući specifičnu socijaldemokratsku teorijsku tradiciju s metodičkim napucima veberovske »sociologije vlasti« i s uvidima »realističke teorije demokracije« američke političke sociologije. Uzgred valja napomenuti da Ebbinghausen ne inzistira na strogom teorijskom razlikovanju političke sociologije i politologije. U svom prikazu on naprosto uvažava samorazumijevanje pojedinačnih znanstvenika kao političkih sociologa odnosno politologa; pri tom

se pokazuje da prvobitna razlika između političkih sociologa, koji su se priklonili empirijskosociološkom istraživanju modernih političkih sistema, i politologa, koji su se uglavnom orijentali na pravnu, idejnihistorijsku i praktičkofilozofsku analizu političkih institucija, s vremenom nestaje i danas je praktički irelevantna.

Nekoliko početnih poglavlja Ebbinghausenove knjige posvećeno je prikazu glavnih teorijskih sastojaka koji su konstituirali zapadnonjemačku političku sociologiju.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća nastaju, za suvremenu političku sociologiju metodički i sadržajno relevantne, pionirske empirijske studije Moiseja Ostogorskog i Roberta Michelsa, te teorijskosociološke analize Maxa Webera. Izdvajanje specifičnog političkosociološkog tematskog područja rezultat je nastojanja da se adekvatno analizira transformacija suvremenoga građanskog društva i države: riječ je o stanovitom procesu »podržavljenja društva« i »podruštvljenja države«, koji se iskazuje kao kriza institucija liberalne demokracije, nastupanje i integracija organizacija radničkog pokreta unutar građanskoga demokratskog poretka, razvitak modernih masovnih partija i nezaustavljiv rast državnoga birokratskog aparata. Sadržajno se te kompleksne manifestacije nastanka modernog, »organiziranog«, »kasnog« kapitalizma tematiziraju na problemima promjene liberalnodemokratskih političkih institucija (parlamenta, javnosti, izbora) uslijed dominacije masovnih partija (Ostrogorski), transformacije radničkih partija kao posljedice prilagodbe uvjetima parlamentarne borbe i konkurencije s drugim masovnim partijama (Michels) i procesa birokratizacije kao ambivalentnog ali neminovnog rezultata procesa racionalizacije zapadnog, građanskog društva. Metodički je značajno (a to će postati jednim od glavnih obilježja suvremene političke sociologije) da te analize odustaju od pretenzije da sagledaju društveni totalitet, osobito specifične sveze ekonomije i politike u građanskom društvu (i tako pridonose tendenciji formalizacije i »desupstancijalizacije« društvenih znanosti

i deproblematizaciji pojma kapitalizma). Njihovim metodološkim uporištem postaju nominalistički utemeljena (teorija djelovanja) sociologija organizacije i sociologija vlasti.

Weber, Ostrogorski i Michels, kao sociološki »klasiци«, značajno su utjecali na cjelokupnu modernu političku sociologiju. Međutim, za genezu zapadnonjemačke političke sociologije — osobito njezine najkonzistentnije varijante koju je zastupao berlinski sociolog Otto Stammer — važna je i socijaldemokratska (»revizionistička«) teorijska tradicija sociologije države iz razdoblja Vajmarske republike. Riječ je prije svega o ekonomskim i pravnim analizama uloge kapitalističke države Rudolfa Hilferdinga i Hermanna Hellera, koje su bile teorijskom podlogom (ili pak odrazom) konstitucionalizma, reformizma i etatizma vajmarske socijaldemokracije.

Hilferding je na temelju ekonomske analize procesa koncentracije kapitala i sve značajnije uloge države za reguliranje kapitalističke akumulacije formilirao tezu o suvremenom »organiziranom kapitalizmu« kao obliku samoukidanja kapitalizma, u kojem država postaje osnovnim sredstvom socijalističkog preobražaja. Odatle je konzekventno izveden strategijski politički cilj radničkog pokreta: nadopuna postojećih institucija političke demokracije ustanovama »socijalne demokracije«, koju valja ostvariti participacijom radničkog pokreta u državnoj vlasti i upravljanju privredom. Heller, jedan od najznačajnijih socijaldemokratskih državopravnih teoretičara Vajmarske republike, pokušao je pak, u opreci prema dominantnoj njemačkoj tradiciji pravno-pozitivističkog »učenja o državi«, utemeljiti sociološki orijentiranu teoriju države. Rezultat tog nastojanja jest i njegova teza o »socijalnoj pravnoj državi« kao jedinjoj opciji radničkog pokreta koja se uspješno može suprotstaviti prijetnji fašističkog i »boljševičkog« (tj. staljinističkog) totalitarizma (na ovu će tezu poslije rata izravno nadovezati teoretičari zapadnonjemačke socijaldemokracije). Osnovna je teorijska pretpostavka Hellerove teorije države, koja će također kasnije dalekosežno utjecati na političku sociolo-

giju socijaldemokratske provenijencije, teza o relativnoj autonomiji (kapitalističke) države u odnosu na društvene klase i interesne grupe (što se uglavnom podudara s Hilferdingovim shvaćanjem države kao neutralnog instrumenta regulacije i preobrazbe društva).

Krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina, u prvim godinama poslije osnivanja Savezne Republike Njemačke, politologija i politička sociologija konstituiraju se kao univerzitetski predmeti, a time i kao zasebne znanstvene discipline. Prvi i vjerojatno najznačajniji pokušaj utemeljenja političke sociologije u Njemačkoj predstavlja projekt empirijskog, historijsko-kritičkog »istraživanja demokracije« Otta Stammera. Stammer se izravno nadovezuje na socijaldemokratsku sociološku teoriju države, posebno Hellera, i na »klasičke« političke sociologije, a na njega značajno teorijski utječe i Franz Neumann. Njegov je osnovni interes usmjeren ka empirijskoj analizi odnosa moći u političkom sistemu moderne, masovne demokracije. On prihvaća neke postavke »realističke teorije demokracije« američke politologije, prije svega operacionalizaciju pojma demokracije (koja kao subjekta demokratskoga političkog poretka ne pretpostavlja narod kao skup građana države, nego organizirane interesne grupe i konkurirajuće društvene elite), kao i određenje osnovnih predmeta empirijskog istraživanja (političke partije, parlamenti, državna birokracija, parlamentarni izbori i ponašanje birača, društvene elite, interesne grupe), ali ih ujedno nadopunjuje (i stoga djelomice dovodi u pitanje) socijaldemokratskim normativnim opredjeljenjima (zahtjevom za demokratizacijom političkih i društvenih institucija, za većom participacijom). Konzekventno, Stammerova politička sociologija (kao i slične teorijske pozicije, primjerice, Ossipa Flechtheima i Wolfganga Abendrotha) ostaje teorijski ambivalentnom: ona se odlučno suprotstavlja vladajućem teorijskom konzervativizmu u političkoj znanosti pedesetih godina (čiji joj je bespoštednoj kritici izložena), brani zahtjev za demokratizacijom u vrijeme političke i društvene restauracije,

ali ipak ostaje unutar okvira metodički reduciranih problema »istraživanja demokracije«, koji onemogućuje postavljanje pitanja o svezi kapitalističke ekonomije i vladajućeg političkog poretka (te stoga i o bitnim granicama demokratizacije). Teorijska ambivalentnost izraz je politički i socijalno ambivalentnog položaja njemačke socijaldemokracije pedesetih godina, čije pozicije Stammer teorijski reflektira: s izbijanjem hladnog rata i sve očitijim učvršćenjem podjele Njemačke, socijaldemokracija doživljava politički poraz, koji je postupno tjera prema priznavanju društvenopolitičkog statusa quo, no ona (zajedno sa sindikatima) još predstavlja značajan potencijal systemske opozicije (koji će konačno nestati tek nakon usvajanja Godesberškog programa).

Sveza između društvenopolitičkog razvitka i razvitka političke znanosti, odnosno političke sociologije može se pokazati i u narednom razdoblju: to je doba kada dovršenje poslijeratne konsolidacije društvenog i političkog sistema kao i znanstveno-univerzitetskog položaja politologije/političke sociologije prelazi u krizu. Rezultat političke krize šezdesetih godina bila je eksplozija protesta izvanparlamentarne opozicije i dolazak na vlast »reformne koalicije« socijaldemokrata i liberala. Kriza političke znanosti/političke sociologije (koja, uzgred, nije karakteristična samo za Njemačku) ila za posljedicu diverzifikaciju teorijskih polazišta i nastanak nekoliko različitih, međusobno suprotstavljenih tipova politološke analize (među kojima su najznačajniji sistemskoteorijska i marksistička paradigma). Kriza se već početkom šezdesetih godina najavljuje u angloameričkoj političkoj sociologiji, gdje je doveden u pitanje funkcionalistički reducirani model istraživanja modernih političkih sistema, koji počiva na pretpostavkama teorije pluralizma i »elitističke teorije demokracije« (a koji reprezentiraju teoretičari poput Roberta Dahla, Seymoura M. Lipseta, Steina Rokkana i Harryja Ecksteina). Zapadnonjemačka se situacija razlikovala od američke, budući da nije postojala usporediva dominacija funkcionalističke političke sociologije (koju

se zapravo tek sada, u drugoj polovici šezdesetih godina, temeljito recipira). S druge strane, postojao je kontinuitet rasprave o mogućnostima političke i društvene demokratizacije, u kojoj su sudjelovali politički sociolozi poput Stammera, a koja se šezdesetih godina zaoštrila oko pitanja o mogućnostima i pretpostavkama unutarpartijske, odnosno unutarorganizacijske demokracije.

Kao što je uvodno naznačeno, krajem šezdesetih godina — na vrhuncu krize zapadnonjemačkog političkog poretka — politička sociologija/politologija postaje poprištem polemike obnove marksističke teorije države, koja izrasta iz kritike institucija adenauerovske, »restaurirane« Njemačke. Začudo, za svoga glavnog teorijskog protivnika raznoliki marksistički teoretičari odabiru (navodno »revizionističku«) političku teoriju Clausa Offea i Jürgena Habermasa, koja nastaje na tragu kritičke teorije društva. Offeova teza o obratu odnosa ekonomije i politike u kasnom kapitalizmu (prema kojoj se osnovno proturječje kapitalizma, zbog državne regulacije kriznog ekonomskog procesa i klasnog sukoba, pomjera iz ekonomske u političku sferu, te se očituje kao »disparitet različitih područja života«) i Habermasova teza o legitimacijskoj krizi kao o glavnome pojavnom obliku krize u kasnom kapitalizmu (tj. o rastućem raskoraku između državne potrebe za određenim motivacijama pučanstva — poput privatizma, konzumentske orijentacije, načela učinka — i njihove stvarne prisutnosti) predmetom su kritike, koja zahtijeva drugačije utemeljenu marksističku analizu suvremenog kapitalizma i njegova političkog poretka.

Debata, međutim, vrlo brzo napušta razinu empirijske analize suvremene kapitalističke države i njezina ekonomskog konteksta i zahvaća načelna metodološka pitanja primjerene kategorijalne »dedukcije« države iz općih obilježja kapitalističkog načina proizvodnje života. U debati, u kojoj je sudjelovalo mnoštvo autora i koju sačinjava velik broj tekstova, Ebbinghausen sagledava nekoliko tipova argumentacije:

— Država kao instrument općekapitalističkih interesa protiv interesa pojedinačnih kapitala.

— Teorija državnomonopolističkog kapitalizma, koja državu vidi kao instrument posebnih interesa određenih grupacija monopolnog kapitala.

— Država kao instrument neutralizacije pada profitne stope, čime se osiguravaju pretpostavke procesa akumulacije kapitala.

— Država kao »idealni ukupni kapitalist« koji osigurava opće uvjete proizvodnje i cirkulacije.

— Država kao instrument osiguranja pravnog oblika razmjenskog odnosa, tj. odnosa saobraćanja slobodnih i jednakih vlasnika roba (kapitalistička država kao bitno pravna država).

— Na razini povijesne geneze moderne države, a ne kategorijalne dedukcije, polemiki u odnosu na prethodni tip argumentacije, pokušava se pokazati da materijalna konstitucija kapitalističke države (tj. historijsko konstituiranje državnih funkcija) prethodi njezinoj formalnoj konstituciji kao pravne države i demokratske parlamentarne republike.

Sam Ebbinghausen opredjeljuje se za stanovitu sintezu dedukcije i prikaza historijske geneze: kapitalističku državu valja pojmiti kao rezultat prilagodbe predgrađanskih političkih i ideoloških institucija razviku kapital-odnosa; pri tome su njezin oblik i njezine funkcije načelno određeni općim zakonitostima kretanja kapitala. Glavnim zadatkom marksističke teorije države on smatra sistematsko istraživanje privredne i socijalne povijesti nastanka građanske države uslijed razvitka kapitala.

U okviru rasprave o problemima legitimacije kapitalističke države, sredinom sedamdesetih godina, diskusija o marksističkoj teoriji države vraća se aktualnim empirijskim problemima suvremene države. Općeniti argumentacijski obrazac, koji je proizašao iz te diskusije, eksplicira ovisnost države o procesu reprodukcije kapitala. Usprkos svojoj relativnoj nezavisnosti, kapitalistička je država funkcionalno upućena na

regulaciju procesa akumulacije kapitala i na osiguranje legitimacije političkog poretka, pri čemu su njezina sredstva ograničena na općenite forme regulacije (pravne norme, novac). U kasnom kapitalizmu te su državne funkcije specifično povezane: država proizvodi legitimaciju u obliku apolitičke masovne lojalnosti, koja počiva na postizanju određene razine materijalnog blagostanja većine stanovništva. Blagostanje je pak moguće osigurati samo pod pretpostavkom konstantnoga ekonomskog rasta. Stoga je glavni cilj državne ekonomske politike sprečavanje ekonomskih kriza, tj. uklanjanje prepreka u procesu akumulacije kapitala.

U posljednjem poglavlju Ebbinghausen prikazuje i kritički vrednuje glavna područja istraživanja zapadnojemačke političke sociologije sedamdesetih godina. Društvenopolitički kontekst tih istraživanja bio je isprva početni reformski polet socijalnoliberalne koalicije (koji je bio u znaku euforije državnog planiranja i modernizacije državne uprave; u skladu s tim bilo je i naglo širenje određenog tipa državno promicanog socijalnog istraživanja — najčešće na području organizacijske sociologije i znanosti o upravi), a već od sredine sedamdesetih godina odustajanje od reformi i prelazak na desno-socijaldemokratski »crisis management« u uvjetima ekonomske krize, pojave novih društvenih pokreta i sve očitijih znakova krize višepartijskog političkog sistema. Jedan od ograna diskusije o krizi legitimacije države tematizirao je njemački višepartijski sistem u svjetlu pojave građanskih inicijativa i drugih izvanparlamentarnih i izvanpartijskih društvenih pokreta. Diskusija je pokazala da je višepartijski sistem, usprkos većem karakterističnom procjepu između administrativnih (regrutiranje političkih elita za vrhove državnog aparata, posredovanje različitih organiziranih društvenih interesa radi donošenja odluka u državnom aparatu, odnosno u parlamentu) i legitimacijskih (kanaliziranje socijalnih konflikata u politički konformne oblike, mobiliziranje birača za unutarstemske političke ciljeve itd.) funkcijâ masov-

nih političkih partija, dovoljno elastičan da bi se uspješno prilagodio promjeni društvenih i političkih prilika sedamdesetih godina.

Diskusija o korporativizmu (koja nije bila ograničena na Njemačku) tematizirala je prije svega posljedice državne politike prema sindikatima kao i specifične funkcije sindikata u uvjetima nekih razvijenih kapitalističkih država. Pokazalo se da uspostavljanje raznolikih pregovaračkih i planskih struktura, kojima se sindikati etabliraju kao jedan od glavnih partnera državne politike, ima niz negativnih posljedica za njihovu sposobnost autonomnog djelovanja: korporativističke strukture potiču etatocentrizam i integraciju sindikata, te učvršćuju (osobito u uvjetima ekonomske krize) fragmentiranje radničke klase; pravno reguliranje industrijskih odnosa ograničuje konfliktne potencijale sindikata (prije svega mogućnost upotrebe štrajka). Na području istraživanja izbora stanovitu je inovaciju predstavljala diskusija o preobrazbi vrijednosti u kasnom kapitalizmu. Uglavnom je postignuta suglasnost oko toga da se promjenom dominantnih socijalnih motivacija stanovništva može objasniti pojava novih protestnih pokreta, izmijenjeno biračko ponašanje i nastanak i širenje novih stilova života, ali je razlog te promjene motivacija ostao sporan. Dugoročno gledano, taj bi transformacijski proces mogao dovesti u pitanje ne samo postojeći višepartijski sistem tvorbe legitimacije, nego i vladajući način proizvodnje života. Istraživanje birokracije i uprave zabilježilo je nagli uspon u prvim godinama socijalnoliberalne koalicije. Brojna istraživanja trebala su utvrditi mogućnosti povećanja planskih i regulativnih kapaciteta državne uprave kao i veće participacije građana (općenito je pretpostavljena sukladnost povećanja efektivnosti i participacije). Nakon izbivanja ekonomske krize i sloma većine reformskih programa istraživanje je birokracije bitno promijenilo perspektivu: ono je reducirano na tzv. »istraživanje implementacije«, tj. na tehno-kratsko rješavanje problema funkcioniranja dr-

žavnoga birokratskog pogona u sve kompleksnijim i nepovoljnijim uvjetima (pri čemu se ustrojstvo tog pogona više ne propituje). Samo je jedan ogranak istraživanja birokracije, tzv. »lokalno istraživanje politike« (tj. istraživanje funkcioniranja komunalnog sistema), izbjegao tehnokratskom funkcionaliziranju: to je istraživanje pridonijelo spoznaji proturječnih imperativa i restrikcija kojima državna politika podliježe na lokalnoj razini.

Promišljajući iskustva sedamdesetih godina Ebbinghausen se na kraju zalaže za prevladavanje tehnokratskog istraživanja politike u analizi bitnih sveza ekonomije i politike u kapitalizmu. U provedbi takve analize valja izbjeći površna ideologizirana uopćavanja, ali i empiricističko odustajanje od »obuhvatne materijalne teorije društva« — obje tendencije mogu se, međutim, danas nazrijeti u njemačkoj političkoj sociologiji.

Nenad Zakošek

Recenzija

UDK 323.382+330.14+331.87

André Gorz: Zbogom proletarijatu

Globus, Zagreb 1983.

Prijevodom ove knjige naša je kulturna javnost dobila još jedno iznimno djelo uvaženoga marksističkog publicista i teoretika André Gorza. On nam je poznat otprije po knjigama što su u nas prevedene: *Radnička strategija i neokapitalizam*, *Tegobni socijalizam i Ekologija i politika*. Djelo *Zbogom proletarijatu* iznimno je stoga što u njemu autor čini oštar rez u odnosu na svoju teorijsku prošlost.

U svojim ranijim teorijskim djelima autor je polazio od činjenice širenja najamnog odnosa na sve veći broj slojeva i pojedinaca u društvu, analizirao je činjenicu da se smirio revolucionarni etos radničke klase uslijed ogromna povećanja standarda života, postignutih političkih sloboda, životne sigurnosti itd. Gorz je tada bio pristaša teorije revolucije, koja nam je poznata pod imenom teorije strukturalnih promjena ili teorije revolucionarnog reformizma. Po toj teoriji, reforme bi trebale biti revolucionarne, što znači da se osnovica revolucionarnosti radničke klase nije do kraja izgubila u sistemima građanskih društava. U prošlom je stoljeću revolucionarnost radničke klase počivala na bijedi i siromaštvu, a na sadašnjem stupnju razvoja, smatrao je Gorz, revolucionarnost, u nešto racionalnijem i blažem obliku, ima osnovicu u despotizmu tvorničke vlasti i u nejednakostima koje proizlaze iz globalnog sistema na svim razinama društvenog života. Iz tog obzorja Gorz je smatrao da

je najveći domet zajedničke političke djelatnosti radnika »revolucionarno odbijanje« i nesudjelovanje u vladavini buržoaskih slojeva. Iz toga je izveo zaključak da se parlamentarnom demokracijom ne mogu postići ciljevi revolucionarnih reformi, neophodnih suvremenom društvu.

Knjiga *Zbogom proletarijatu* napušta te teme, jer napušta i samo ishodište spomenute problematike, a to je radnička klasa. Gorz sada pokušava obnoviti teze iz šezdesetih godina o tome kako radnička klasa nije više revolucionarni subjekt. On, naime, piše: »Nikakvo empirijsko promatranje ni borbena iskustvo ne mogu otkriti povijesnu zadaću proletarijata, zadaću koja je po Marxu, jedan od temeljnih elemenata njegova klasnog bića« (str. 4). Tri godine prije nego što je Gorz objavio ovu svoju knjigu, njemački je marksist Rudolf Bahro, veoma slično, pisao: »Ali i bez obzira na to, svjetsko historijska misija proletarijata u okvirima marksističke teorije nije nigdje uvjerljivo dokazana« (*Alternativa*, Globus, Zagreb 1982, str. 167).

Ta je tematika i nakon najboljih interpretacija Lenjina iz 1904. i Lukácsa iz 1923. godine, a kasnije i Sartrea, Bahroa i drugih, i nadalje provokativna, jer hegelijanstvo klasne svijesti »po sebi« i »za sebe« (pojava i bit, empirija i ideal itd.) ništa bolje ne opovrgava od samoga zbiljskog života radnika. Po mišljenju André Gorza, hegelijansko

stajalište klase za sebe, do koje mora doprijeti (nužni zakon društvenog razvoja) radništvo, moglo je biti osnovicom hoda modernog društva i osnovicom stvaranja komplementarnih teorija sve dok je postojala suprotnost rada i kapitala i suprotnost njihovih nosilaca, radničke klase i buržoazije. No, proletarijat ne može tu suprotnost, kao kopija i kao ključni dio suprotnosti kapitalizma, uništiti, prevladati ili prisvojiti tako da ovlada kapital odnosom i da ga prevlada, u smislu sistema i u smislu kapitala kao proizvodnih kapaciteta ili kapitala kao tehnologije, odnosno empirijski primijenjene znanosti.

Gorz obrće problem i spontano polazi s druge točke motrišta. Ako proletarijat ne može prevladati ni prisvojiti funkcije kapitala, kapital će prevladati potrebu društva za radom. Kapital, naime, prevladava i uništava potrebu za fizičkim i svakim specijaliziranim radom. Posljedica toga jest stvaranje uvijek u kojima iščezava potreba za čovjekovim radom, za radničkom klasom, radničkim partijama i socijalizmom iz toga obzorja. Stoga se Gorz rukovodi idejom da radnička klasa i društvo nemaju povijesnu misiju prevladavanja kapitala, nego kapital ima povijesnu misiju dovesti do ukidanja rada, podjele društvenog rada, ukidanja klase itd.

U tom je smislu ilustrativan podatak što ga Gorz navodi iz istraživanja objavljena u Institutu strojagrađevne industrije Baden-Württemberga: »... Automatski alatni strojevi omogućuju smanjenje broja radnika u proizvodnji 30 posto ili, sve u svemu, smanjenje osoblja jedne tipične tvornice 13 posto. Dolazak robota za montažu na scenu dat će još mnogo bolje rezultate, kod kuće će moći ostati 80 do 90 posto proizvodnih radnika ili 50 do 60 posto ukupnog osoblja« (str. 104).

S te točke motrenja Gorz započinje svoju analizu, koju naziva »kritičkom fenomenologijom«. On fenomenologijski prati osnovne strukture i posebnosti života radnika, namještenika, vlasti, nezaposlenih ljudi, žena, države itd. Njegova analiza smjera ka zaključku kako suvremena tehnologija vodi suvremeno

društvo u razdoblje ukidanja, u velikoj mjeri, sfere rada kao sfere otuđenog i nužnog rada, a to stoga što kapital nastoji svaki rad automatizirati i zamijeniti robotskim radom, ako je to tehnologijski izvedivo. Po Gorzovu mišljenju, iz robotizacije i kompjutorizacije proizlazi dequalifikacija intelektualnog i kvalificiranog rada, te povećanje nezaposlenosti, a to rezultira time da radnička klasa gubi moć i samu mogućnost da oslobodi sebe kao klasu i »da zagospodari radom ili da osvoji vlast u sklopu toga rada« (str. 47). Umjesto proletarijata, koji je svoju budućnost gradio na sve djelotvornijem radu, sve dubljem rascjepu građanskog društva i sve oštrijem klasnom sukobu, nastupa razdoblje ne-rada, ne-povijesti i ne-društva u klasičnome građanskom određenju. Očito je kako dominira ne-klasa ne-radnika »koji već u sadašnjem društvu formiraju ne-društvo u kome bi klase trebale biti ukinute zajedno sa samim radom i svim oblicima dominacije« (str. 47).

Naznačeni društveni odnos ukidanja otuđenog prisvajanja i vladavine, ujedno je proces deklasiranja radničke klase i dequalifikacije rada koji može rezultirati: a) prerastanjem sadašnjih društvenih struktura u tzv. postindustrijski socijalizam ili b) tendencijom, kao svome antipodu, stvaranja društva dequalificiranih, nezadovoljnih ljudi, kojima će roboti i elite oduzimati mogućnost da rade ono što žele. Svijet nužnosti, kao i sfera rada, prestaje biti područjem afirmacije ljudskog duha, njegove radinosti, slobode i invetivnosti. Samoprodukcijom tehnologije čovjek se odstranjuje iz sfere rada u područje dokolice i slobodna vremena.

Iz tako naznačena procesa razvoja društva logično je izvesti ideju postindustrijskog socijalizma, u kojemu je stvarno smanjeno vrijeme rada neophodna za održanje života pojedinca i zajednice, a povećano vrijeme dokolice za bolji i kvalitetniji život. Poteškoća je u pitanju kako vrijeme dokolice učiniti vremenom čovjekove kreativnosti, koja bi bila upravljena unutrašnjim pobudama. Naime, dequalifikacija rada i nezaposlenost uništavaju etiku dohotka i

etiku rada, uništavaju disciplinu i savjesnost, te čine život dosadnim, inertnim, a duh otupljuju i čine ga bezvoljnim. To je povod depresiji, latargiji i jednom tipu agresije što ga susrećemo u ljudi koji, kao razmažena djeca, što zadovoljuju sve svoje potrebe i želje, nalaze užitak u razaranju i obezvredivanju života.

Očito je Gorz u pravu kad tvrdi kako se već danas razvijeno industrijsko društvo suočava s implozijom, dakle jakim povećanjem nezaposlenosti, s dequalifikacijom intelektualnog i stručnog rada i obezvredivanjem rada općenito, iz čega se rađaju apatija i dosada, depresija i doživljaj ovisnosti i beskorisnosti. Pitanje je kako će milijuni takvih ljudi obuzdati imperativ profita, u tom smislu da se omoguće i stvore društveni uvjeti (energetski, materijalni prostorni itd) za djelatnost i inicijative kojima nije svrha stvaranje profita i ekstraprofita, nego druženje, uživanje, slobodne aktivnosti, sport itd. Kao što se vidi iz priloženog osvrtu, A. Gorz se priklonio Marcuseovoj interpretaciji modernog društva kao jednodimenzionalnog društva, rekavši pri tome Marxu, marksizmu i proletarijatu: »Zbogom«! Po-teškoća je u samoj ideji erotskog, libidonosnog ili ženskog socijalizma, kojega Marcuse uzima kao paradigmu, a

Gorz jednostavno pokušava provjeriti na trendovima involucije današnjeg kapitalizma u krizi.

Oslobađanje libidonosne energije rezultira agresivom većom od agresije koja nastaje u srazu čovjeka sa svijetom nužnosti. Takvo tumačenje svijeta, prožeto frejdizmom, Gorz interpretira na slijedeći način: »Na nas vrebaju dva oprečna prokletstva i nemoguće je zaključiti koje je gore: morati živjeti a ne moći raditi ili morati raditi posao koji nas spriječava da živimo« (str. 118).

Gorzove su analize provokativne i nadmašuju klasične ili, bolje rečeno, »ortodokсне« marksističke analize, koje se usmjeruju na pitanje samooslobodjenja radničke klase i njezina ovladavanja cjelokupnom reprodukcijom društva. Gorz otčita jedno novo razdoblje povijesti ili, rečeno njegovim jezikom, nepovijesti, pokušavajući pripremiti socijalističke ideje za to razdoblje. U tom kontekstu, stare socijalne snage koje su, kao »dirigenti« u orkestru, vodile u građanskom društvu glavnu riječ zamjenjuju se novim dirigentima, jer stari dirigenti nisu samo izgubili publiku, nego i vlastite svirače.

Treba pohvaliti izdavačku kuću *Globus* iz Zagreba što nam je pružila ovu, vrlo provokativnu, knjigu na uvid.

Zvonko Lerotić

Recenzija
UDK 301.188.2+328.182

Peter Bachrach,
Morton Baratz:
Macht und Armut

Suhrkamp, Frankfurt am Main 1977.

Tri su središnje teme što zaokupljaju suvremenu politologiju i sociologiju: pluralizam, interesi i moć. Teorijski oblikovan pluralizam s početka našeg stoljeća (J. Dewey, A. Bentley) danas je u gotovo svim demokratskim zemljama prihvaćen kao vrijednosna orijentacija društvenih odnosa između svih interesnih grupa. Grupa je, u tom kontekstu, izgubila sva svoja specifična određenja kao zajednica, kao umna cjelina itd. a poistovjetila se s interesom. U njezinu odnosu s drugim interesnim grupama, uslijed oskudice vrijednosti i dobara, dolaze do izražaja sukobi na temelju faktične moći, tolerancije i opće suglasnosti da svi partneri u borbi treba da dobiju onoliki udio dobara koliki im je neophodan za opstanak.

Poredak na temelju pluralizma interesnih grupa pomaknuo je na sporedno mjesto društvene odnose i procese 19. stoljeća: slobodno tržište, liberalni individualizam, predstavničku demokraciju, većinsko odlučivanje na osnovi homogenosti građana pojedinaca itd.

Teoriji pluralizma interesnih grupa odgovara danas pluralistička teorija moći (R. Dahl, T. Parsons, N. Polsby, S. M. Lipset, R. McKenzie itd.). Ta teorija promatra društvene odnose sa stajališta: a) manifestnih sukoba i sudara interesnih grupa; b) manifestnih društvenih problema koji su priznati kao opći, javni i politički; c) stvarne upotrebe moći mnoštva subjekata, u »auto-

ritativnoj alokaciji» svih vrsta vrijednosti — novca, položaja, zanimanja, privilegija, ugleda itd. U pluralističkoj verziji, demokracija se više ne svodi toliko na proceduru, formalno donošenje odluka na osnovi većine, nego se odluke priznaju ako ravnopravno i paritetno sudjeluju svi subjekti, ovisno o svome funkcionalnom interesu i svojoj moći. Pluralistička demokracija polazi od rezultata, a ne od procedure.

Knjiga P. Bachracha i M. Baratza *Moć i siromaštvo* nezaobilazna je u razvoju pluralističke teorije moći, kao njezino usavršavanje, ali još više kao njezina imanentna kritika. Bachrach i Baratz uočili su izrazitu jednostranost i jednodimenzionalnost pluralističke teorije moći. Naime, potonja teorija, inzistirajući na manifestnom sukobu interesa i na donošenju odluka na osnovi nejednake raspodjele moći, ne uočava jednu, jednako važnu, skrivenu crtu moći — moći kao neodlučivanja i nedonošenja odluka. »Neodlučivanje» je važniji oblik iskazivanja moći vladajućih grupa od formalna isticanja snage posredstvom formalna odlučivanja. Autori su analizom odnosa moći i siromaštva utvrdili kako status quo, kao stanje nejednakosti moći, može trajati tako što odgovorni postupaju logikom »donošenja odluka«, odnosno, trajnim neodlučivanjem čuvaju svoj privilegirani položaj. »Donošenjem neodluka« skriveni sukobi ne mogu postati javnim i političkim, iz čega slijedi da siromašni ili

nemoćni ne mogu ni sudjelovati u promjeni svoga položaja; oni su naprosto nemoćni zbog neodlučivanja. Očito je da su Bachrach i Baratz razložno pokazali nedostatke jednodimenzionalna poimanja pluralističke teorije moći.

Iz uvida u »drugu stranu moći« moguće je, prateći izlaganje Bachracha i Baratz, jasno lučiti sociološki ili elitističku od politološki ili pluralističke interpretacije moći. U elitističkom tumačenju odnos moći shvaćen je kao sustav, paradigma ili struktura, koja je bitna u svakome društvenom odnosu, i to stoga što se očitava i iskazuje kroz izvore moći. Tako, primjerice, razlikujemo nasilje, novčanu moć ili moć uvjeravanja. Izvori su im posjedovanja fizičke sile, novca ili adekvatna znanja. Pluralisti, pak, tvrde da su od posjeda nekog izvora moći važniji samo korište-

nje i upotreba moći. Korištenje i upotreba količinski manje moći djelotvorniji su od veće moći kojom ljudi pasivno raspolažu. Pluralist ne teži tome da identificira one koji »posjeduju« stvarnu moć, nego identificira moć kroz aktivno utjecanje na donošenje odluka, identificira osobe koje stoje iza ključnih, a ne rutinskih političkih odluka, te predočuje sebi stvarnu moć ljudi u političkom sukobu i nakon sukoba.

Knjiga *Moć i siromaštvo* promatra moć sa stajališta onih koji gube igru u odnosima moći, bez obzira da li je riječ o elitističkom odnosu prema masi ili o pluralitetu vladajućih interesa nasuprot interesima koji su izbačeni iz središta života društva. Knjiga se stoga javlja kao implicitna kritika pluralizma interesa u njihovu liberalnom utemeljenju.

Zvonko Lerotić

Recenzija
UDK 331.87

Harry Braverman: *Rad i monopolistički kapital*

Globus, Zagreb 1983.

U okviru biblioteke »Prometej«, zagrebački *Globus* objavio je, devet godina poslije prvog izdanja na engleskom jeziku i sedam godina poslije autorove prerane smrti, jedno od najznačajnijih djela suvremene marksističke političke ekonomije — knjigu Harry Bravermana *Rad i monopolistički kapital*, sa značajnim podnaslovom »Degradacija rada u dvadesetom stoljeću«.

»Kada je riječ o teoriji«, piše gorljivi propagator tog Bravermanova djela Paul Sweezy, »u ovoj knjizi ima vrlo malo novoga. Što se tiče znanja stečenog na temelju kreativne primjene teorije, golem dio je bitno nov, a mnogo toga izravno proturječi onome što je kapitalistička teorija uspjela uspostaviti kao uobičajenu mudrost društva.«

Sve do pojave Bravermanova djela, socijalni teoretičari i dijagnostičari marksističke i ine idejne orijentacije malo su što imali ili znali reći o temi koja zauzima središnje mjesto u Marxovu proučavanju kapitalizma — o strukturalnoj revoluciji unutar *radnog procesa*. Naime, ta je tema izbjegla pažnju marksističkih istraživača društva i postala »zabran« građanskih teoretičara i istraživača nove nauke o upravljanju iz dva osnovna razloga. Prvi je razlog što u suvremenim uvjetima nije moguće znanstveno proučavanje procesa rada bez stanovitog »neposrednog iskustva«, tj. bez temeljitog poznavanja svih aspekata radnih procesa. Pisac je godinama radio kao metalski radnik i, po miš-

ljenju Sweezyja, »upravo mu je sprema praktičnog iskustva i teoretske oštromnosti — kombinacija koja je, gotovo po definiciji, isključena iz naših akademskih društvenih znanosti — omogućila da stvori djelo nenadmašnog značenja za razumijevanje društva u kojem živimo«. Drugi razlog što je analiza radnog procesa postala »zabran« građanskih istraživača modernog društva (i ne samo njih), leži u nekritičkom »klanjanju« znanstvenotehničkoj revoluciji: za građanske pisce to je povod stvaranju mita o »neviđenom« porastu kvalificirane radne snage, a za akademske marksiste to je povod da u tehničkoj revoluciji *a priori* vide »konačno oslobađanje rada«, čak i onda kada realocijalizam samo kopira kapitalističku organizaciju rada sa svim njezinim negativnim značajkama po položaj radnika.

Na svaki način, činjenica je da je *radna filozofija* marksizma gotovo punih stotinu godina, koliko nas dijeli od Marxova *Kapitala*, bila neopravdano zanemarivana: analiza je manje usmjeravana na duboke unutrašnje proturječnosti kapitalizma i položaj radnika u tom sistemu, a više na razne njegove nepovoljne posljedice i krize. »Osobito je uočljivo«, kako to izvrsno ocjenjuje sam Braverman, »da je *kritika oblika proizvodnje* ustupila mjesto kritici kapitalizma kao *oblika raspodjele*. Pod dojmom goleme produktivnosti radnog procesa, možda čak zastrašeni njegovom sve većom znanstvenom zamršenosti i

zbunjeni tim kretanjima, sudjelujući u borbama radnika za povećanje plaća, skraćivanje radnog vremena i poboljšanje uvjeta rada, marksisti su se prilagodili gledanju na suvremenu tvornicu kao na neizbježan, iako nesavršen, oblik organizacije radnog procesa... U praksi je sovjetska industrijalizacija oponašala kapitalistički model, a kako je industrijalizacija napredovala, ta je struktura gubila svoj privremeni karakter, i Sovjetski Savez je stvorio organizaciju rada koja se samo u pojedinostima razlikovala od organizacije rada kapitalističkih zemalja, tako da sovjetsko radništvo nosi sva obilježja radničke klase Zapada. Ideološke posljedice tog procesa osjećale su se u cijelom svjetskom marksizmu: tehnologija kapitalizma, koju je Marx promatrao oprezno i suzdržano, te organizacija i administracija rada, što ih je promatrao sa žestokim neprijateljstvom, postale su razmjerno prihvatljive. Sada se revolucija protiv kapitalizma sve više zamišljala kao skidanje određenih 'izraslina' s vrlo produktivnoga kapitalističkog mehanizma, kao poboljšanje uvjeta rada, dodavanje formalne strukture 'radničke kontrole' tvorničkoj organizaciji i kao zamjenjivanje kapitalističkih mehanizama akumulacije i distribucije socijalističkim planiranjem« (potc. I. B.).

Istraživanje radnih procesa i kritika načina njihova organiziranja ili, što je u biti isto, kritika kapitalističkog oblika proizvodnje oduvijek je predstavljala najjače oružje marksizma. Bravermanova studija direktno se nadovezuje na Marxovu analizu radnog procesa iz sredine šezdesetih godina prošlog stoljeća. Promjene koje su se od tada do danas zbile u radnim procesima raznih starih i novih grana industrije, kao i raspodjela i preraspodjela poslova u društvu općenito, ogromne su. Te promjene, sa svim njihovim posljedicama po položaj radništva, i jesu predmet Bravermanovih istraživanja. Djelo Bravermana pionirsko je i u tom smislu što promjene o kojima je riječ promatra sa stajališta koje je suprotno kapitalu, sa stajališta »živog rada«, odnosno *radnika*. Njegova je knjiga studija radničke klase kao cjeline, a ne ovih ili onih

njezinih »dijelova«, kao što je to uobičajeno i pomodno u većini socioloških istraživanja u cilju »dokazivanja« postojanja neke »nove« radničke klase ili prikazivanja svih zaposlenih kao »radnih ljudi«.

U formalnom je pogledu Bravermanova knjiga podijeljena na pet dijelova: »Rad i upravljanje«, »Znanost i mehanizacija«, »Monopolistički kapital«, »Porast određenih zanimanja radničke klase« i »Radnička klasa«. U tom posljednjem dijelu, koji je u neku ruku sinteza autorovih gledanja, posebno se raspravlja o strukturi radničke klase i njezinoj rezervnoj armiji, zatim o tzv. srednjim slojevima zaposlenog stanovništva i o, uvijek aktualnom, teorijskom pitanju proizvodnog i neproizvodnog rada. Knjiga završava »posljednjom bilješkom o umijeću«, gdje se raspravlja o utjecaju daljnje mehanizacije na umijeće u budućnosti i definitivno razobličava mit da je kapitalizam u stanju stvoriti i formirati radnika kao svestrano obrazovanu i razvijenu ličnost u onom smislu u kojem su klasici marksizma govorili o radniku budućnosti.

Bravermanova knjiga je — da to još jednom naglasim — možda dosad najznačajniji prilog proučavanju »kapitalističkog oblika proizvodnje u proteklih stotinu godina«. U okviru novinarstva i sociologije postoje brojna parcijalna istraživanja fenomena tehnike i upravljanja, ali se u Bravermana radi o političnom pristupu analizi procesa rada u suvremenom kapitalizmu (u analizi suvremenog socijalizma pionirskog su karaktera u tom smislu samo neki radovi Adolfa Dragičevića, kojemu se pripisuje krilatica da je mikroprocesor »pravi proleter našega doba«). Premda se tom djelu mogu uputiti i neki prigovori, koji se većinom odnose na uvodno spomenutu osrednju teorijsku razinu i domete, ostaje činjenica da je riječ o kapitalnom djelu suvremene marksističke literature velike inspirativnosti, o čemu će na kraju osvrta još biti riječi. Prije toga, s obzirom da svrha recenzije ni ne može biti prepričavanje djela, upozorio bih samo na neka saznanja, spoznaje i zaključke do kojih je došao Braverman.

Prvo, Braverman pokazuje i dokazuje da u uvjetima kapitalističke primjene znanstvenotehničke revolucije i »znanstvenog« upravljanja radom tvorničko radništvo potpuno gubi kontrolu nad procesom proizvodnje. On pokazuje da je »znanstveno upravljanje radom« drugo ima za tajlorizam, koji se održao do danas kao proces razaranja radničke stručnosti i zanata, izvlašćujući radnika od svake kontrole nad radnim procesom. To se zbiva različitim tempom i na relativan način, tj. u obliku relativnog porasta nekvalificiranih radnika u odnosu na kvalificirane radnike, bilo tradicionalnih bilo posve novih kvalifikacija i umijeća.

Druga Bravermanova konstatacija odnosi se na ogroman porast neproizvodnih zanimanja, odnosno neproizvodnih najamnih radnika, čiji se materijalni i socijalni položaj sve više izjednačuje s položajem proizvodnih (industrijskih) najamnih radnika. Pisac otuda izvodi važan zaključak da je riječ o najamnim radnicima koji ne predstavljaju nikakvu »novu srednju klasu«, nego u golemoj većini čine sastavni dio proletarijata. Iscrpno potkrepljujući to stajalište, Braverman smatra da je jedino ispravno shvaćanje proletarijata ono koje ga definira kao »klasu koja ne posjeduje ništa osim svoje radne snage i tu radnu snagu prodaje u zamjenu za sredstva održanja«. Posljedice promjena su sve veća nesigurnost radnih mjesta, relativan pad dohotka i stvaranje masovnog tržišta rada, a s njim i tendencija relativne *homogenizacije* proletarijata. Time se implicite odgovara na »zamjerku« da pisac »ništa« ne kazuje o tome kako se promjene u biću radničke klase odražavaju na njezinu revolucionarnost.

Treće, i možda najvažnije, Braverman i izdavači nisu slučajno knjizi dali podnaslov »Degradacija rada u dvadesetom stoljeću«. To je i naslov teksta, odnosno predavanja što ga je Braverman u proljeće 1975. godine održao na jednom sveučilištu, a tiče se dokazivanja jednog od »najspornijih« zaključaka Karla Marxa — tzv. općeg zakona kapitalističke akumulacije. Umnogome osporavan, čak i od strane »marksista«,

taj »opći« zakon koji, pojednostavljeno, govori o relativno sve većoj bijedi proletarijata usporedo s bogaćenjem kapitalista — našao je u knjizi Harry Bravermana najnoviju i sjajnu potvrdu. Na primjeru najbogatije kapitalističke zemlje, SAD, Braverman, između ostalog, kaže: »Očito je, dakle, široka masa nezaposlenih ljudi koja tvori rezervnu armiju rada samo dio onih koji su uračunati. One koji izranjaju na površinu u aktivnoj potrazi za poslom, računaju se kao nezaposlene; one koji tonu na dno i prisiljeni su na dobrotvornu pomoć, računaju se kao siromašne. Rast te osiromašene mase sada se kreće između 14 i 15 milijuna osoba, a taj enormni rast dosegnut je 1970, najavljujući još veći uspon. Iz svega toga možemo uočiti da je akumulacija bogatstva koja se zbiva na jednom polu društva u kapitalističkom sistemu popraćena akumulacijom bijede na drugom polu«. Pogoršanje položaja proletarijata u obliku *degradacije rada* i relativne *homogenizacije* proletarijata ne samo da je važna potvrda točnosti djelovanja općeg zakona kapitalističke akumulacije, nego ima i odgovarajući značaj u pitanju položaja suvremenog proletarijata kao *subjekta* revolucije.

Iako se knjiga bavi razvojem procesa proizvodnje i radnih procesa općenito u *kapitalističkom* društvu, njezina je velika važnost i »inspirativnost« u tome što nikako ne ostavlja po strani urgentnost paralela i analogija ili, točnije rečeno, svestranih analiza tehnoloških dostignuća i organizacije rada u socijalističkim zemljama. Neke napomene i »uputstva« gleda toga daju nam kako Marx, tako i Braverman. Naime, po Marxovoj analizi, tehnologija unutar povijesnih i analitičkih granica kapitalizma *ne* proizvodi »gotove« društvene odnose, nego je i sama *proizvod* društvenih odnosa koje predstavlja kapital. Marx je pratio kapitalistički način proizvodnje od njegovih početaka, kad se u pogledu samog načina proizvodnje manufaktura razlikovala od cehovske zanatske radinosti »jedino većim brojem radnika zaposlenih od strane istog kapitala«, preko kućne radinosti, manufakturne podjele rada, strojeva, do

»suvremene« (u Marxovo doba) industrije. To je Marxu omogućilo da dade briljantnu analizu kapital-odnosa kao odnosa koji neprestano akumulacijom »potpuno preobražava i samu tehnologiju«. Braverman nastavlja tamo gdje je Marx — ograničen vremenom u kojem je živio — »stao« i postavlja za socijalizam bitno pitanje *odnosa* prema radnom procesu (procesima) s gledišta humanizacije rada i izgradnje čovjeka novog tipa kao svestrano razvijene ličnosti koja neće robovati »radu« kao od njega otuđenoj djelatnosti. Kad znamo da se mnoge »reformne« obrazovanja u socijalističkim zemljama odvijaju u znaku »specijalizacije« za vrlo uska »zanimanja« (gornji ili donji dio cipela, primjerice), sagledavanje razvojnih tendencija suvremenih radnih procesa, odnosno »kritika suvremenih oblika proizvodnje« postaje *conditio sine qua non* radikalnog raskida s kapitalističkim oblicima radne organizacije koji reproduciraju odgovarajući (najamni ili njemu sličan) položaj radnika u socijalizmu. Iako nije doživio masovnu primjenu mikroprocesora i nekih drugih »čuda« suvremene tehnike i tehnologije, Braverman nam je u uvodu svoje studije ostavio u nasljeđe obvezu da nastavimo razvijati ono što on naziva »radnom filozofijom marksizma«: »Kapitalizmu su trebala«, konstatira Braverman, »stoljeća da bi razvio vlastiti oblik proiz-

vodnje koji se, kao što ćemo vidjeti na idućim stranicama, još doraduje i razvija. Socijalizam, kao oblik proizvodnje, ne raste 'automatski', kao što se pojavio kapitalizam kao odgovor na slijepe i organske tržišne snage. On se mora, na temelju prikladne tehnologije, izgraditi svjesnim i svrsishodnim djelovanjem cijeloga čovječanstva. A to djelovanje mora prevladati ne samo uobičajene uvjete prethodnog oblika proizvodnje, već i uvjete brojnih tisućljeća u kojima su postojala klasna društva svih vrsta...«

Na kraju valja reći da je ovo djelo i značajno po tome što postavlja i otvara mnoga važna pitanja koja tek treba ispitati i razraditi. Paul Sweezy smatra da u tom smislu ovu knjigu treba shvatiti »kao poziv i izazov« mlađoj generaciji marksističkih ekonomista i sociologa da se prihvate »hitnog zadatka pobijanja buržoaske ideologije i, umjesto nje, stvaranja prave slike društvene stvarnosti u kojoj smo prisiljeni živjeti«. Dakako, tu se misli na društvenu stvarnost izvan zemalja sovjetskog »bloka« i zemalja Trećeg svijeta, pa bismo samo dodali da stvarni »izazov« mlađoj generaciji marksista ostaje da budu na Bravermanovoj razini i u istraživanju nekapitalističkih oblika proizvodnje, od prvih povijesno poznatih oblika radničkog zadrugarstva do kritike realnih socijalizama i njihovih dostignuća pri kraju stoljeća u kojem živimo.

Ivo Brkljačić

Recenzija
UDK 330.342.151(47)

E. A. Preobraženski: *Nova ekonomika*

CKD, Zagreb 1983.

Nova ekonomika E. A. Preobražen-
skog nastala je u vrijeme propitivanja
načina proizvodnje socijalističkoga pri-
vrednog sistema i uspostavljanja proiz-
vodnih odnosa koji će biti u funkciji
privrednog razvoja na novim osnovama.
O tome kako organizirati socijalističku
privredu i na kojim odnosima temeljiti
njezin razvoj nakon »ratnog komuniz-
ma«, razvila se u sovjetskoj teoriji zna-
čajna polemika, različitih dosega, vo-
dena s različitih pozicija.

Povod tim raspravama bio je prijelaz
s »ratnog komunizma« na »novu eko-
nomsku politiku«, koja je trebala odgo-
voriti na mnoga pitanja i ponuditi rje-
šenja za brojne probleme te, prije sve-
ga, razriješiti pitanje ubrzanoga zado-
voljavanja različitih privrednih potreba
i potreba stanovništva za egzistencijal-
nim robama. Privreda »ratnog komuniz-
ma«, koju i danas neki uzdižu na pije-
destal imanentne socijalističke organi-
zacije proizvodnje, po Lenjinovim ri-
ječima, bila je izazvana nuždom i na-
metnuta »ratom i razorenošću«. Ona ni-
je bila niti je mogla biti »politika koja
odgovara privrednim zadacima proleta-
rijata«. Ona je bila »privremena mjera«.

Sudionik u toj raspravi bio je i Pre-
obraženski, koji je zastupao tezu o prv-
obitnoj socijalističkoj akumulaciji kapi-
tala; ona bi trebala obaviti funkciju
koju je imala i prvobitna akumulacija
kapitala u prethodnom načinu proiz-
vodnje. Preobraženski se pozabavio pita-
njima akumulacije budući da je akumu-
lacija središnje pitanje svakoga privred-

nog sistema. Po njemu, zakon prvobitne
socijalističke akumulacije jest zakon
prevladavanja privredne i tehničke za-
ostalosti državnog sektora privrede u
usporedbi s razvijenim kapitalizmom.
Da bi bila prevladana zaostalost mora
se, po mišljenju Preobraženskog, kori-
stiti akumulacija iz različitih izvora, iz
državnog i privatnog sektora privrede,
posebno iz poljoprivrede, i potrebne su
takve proporcije podjele rada u držav-
nom sektoru da svake godine na pro-
širenoj osnovici reproduciraju socijali-
stički sektor, što počiva na stalnom iz-
jednačavanju proporcionalnosti s pri-
vatnim sektorom.

Preobraženski piše *Novu ekonomiku*,
dakle, s pozicija evidentnih potreba za
ubrzanim razvojem socijalističke pri-
vrede i prebacivanjem raspoloživih sred-
stava iz različitih privrednih sektora u
državni sektor. U tom procesu on raz-
likuje socijalističku akumulaciju od
prvobitne socijalističke akumulacije. Pod
prvom akumulacijom podrazumijeva pro-
širivanje funkcionirajućih sredstava za
proizvodnju viškom proizvoda stvorenim
unutar uspostavljene socijalističke pri-
vrede, koja ne služi dodatnoj raspodjeli
između agenata socijalističke proizvod-
nje i socijalističke države, nego se ko-
risti za proširenu reprodukciju; pod dru-
gom akumulacijom on misli na akumu-
laciju materijalnih sredstava u rukama
države, stvorenih uglavnom ili djelomi-
čno iz izvora koji leže izvan komplek-
sa državne privrede.

Za Preobraženskog se prvobitna socijalistička akumulacija ne završava s nacionalizacijom onoga što je akumulirao kapitalizam, nego time zapravo počinje. Razdoblje akumulacije može započeti samo nakon preuzimanja vlasti od strane proletarijata i nakon prvog akta akumulacije — podruštvljenja najvažnijih industrijskih grana, tvrdi Preobraženski. Prvobitna socijalistička akumulacija mora osigurati akumulaciju koja državnoj privredi omogućuje da postigne današnji stupanj kapitalističke tehnike svugdje gdje nije moguće postupni prijelaz na novu tehničku osnovu; akumulaciju koja omogućuje promjenu tehničke osnove državne privrede — mjere koje nisu moguće bez interventnih planskih zalih; akumulaciju koja garantira napredak cjelokupnog kompleksa, a ne samo pojedinih dijelova, jer uzajamna ovisnost pojedinih dijelova cjelokupnog kompleksa posve onemogućuje nejednako napredovanje po metodama kapitalističke »gerilske borbe«, individualne inicijative i konkurencije.

Izloženi stavovi Preobraženskog doživjeli su oštru kritiku, optužen je da narušava uspostavljenost jedinstvo grada i sela, s njim su polemizirali znani i naručeni teoretičari, a najvećeg protivnika dobio je u Buharinu.

Buharin se prvo obara na osnovni zakon socijalističke akumulacije, kako ga je formulirao Preobraženski, i koji glasi: »Sto je ekonomski zaostaliya, više sitnoburžoaska i agrarna, zemlja koja prelazi na socijalističku organizaciju proizvodnje i što je manja baština koju proletarijat te zemlje u trenutku socijalne revolucije dobiva za fond socijalističke akumulacije, to će se socijalistička akumulacija više oslanjati na eksploataciju predsocijalističkih načina proizvodnje, to će manja biti specifična težina doprinosa akumulaciji njezine vlastite proizvodne osnove, tj. to će se manje oslanjati na višak proizvoda radnika socijalističke industrije. I obrnuto, što je ekonomski i industrijski razvijenija zemlja u kojoj pobjeđuje socijalna revolucija i što je značajnija materijalna baština u formi visoko razvijene industrije i kapitalistički organizirane po-

ljoprivrede koju proletarijat te zemlje nasljeđuje od buržoazije nakon nacionalizacije, to će u toj zemlji biti manja specifična težina pretkapitalističkog načina proizvodnje i to će nužnije za proletarijat te zemlje biti da reducira neekvivalentnu razmjenu svojih proizvoda za proizvode bivših kolonija, tj. njihovu eksploataciju, to će se više težiti socijalističke akumulacije premještati na proizvodnu osnovicu socijalističkog načina proizvodnje, tj. to će se više oslanjati na višak proizvoda vlastite industrije i vlastite poljoprivrede«.

Buharin tvrdi da ti stavovi protuslovene svim tradicijama marksističko-lenjinističke teorije, zatim da u prijelazu vrijednosti iz ruku sitnih proizvođača u ruke proleterijske industrije nije riječ o potenciranju eksploatacije, nego, suprotno, da to služi prevladavanju suprotnosti između grada i sela, proletarijata i seljaštva, socijalističke i sitnoburžoaske ekonomske sfere. Po Buharinu, socijalistička privreda nije u funkciji učvršćivanja klasnih suprotnosti, nego u njihovu zatiranju.

Buharin, dakako, iznosi i druge teze kojima obara stavove Preobraženskog, iako je, politički gledano, najveća optužba prigovor za narušavanje saveza radnika i seljaka »na kojem je počivalo i počiva cijelo stajalište ortodoksnog boljševizma«.

Lenjin je, također, napadao ona stajališta koja su propagirala pojačanu eksploataciju i eksproprijaciju određenih privrednih sektora u korist državnog sektora privrede. U političkom izvještaju za 11. kongres Lenjin je pisao: »Mi svoju ekonomiku izgrađujemo u vezi sa seljaštvom... Naš je cilj — uspostaviti spoj, djelima dokazati seljaku da mi počinjemo s onim što je njemu razumljivo, poznato i odmah pristupačno... Ili ćemo mi to dokazati, ili će nas on poslati do sto đavola«.

Preobraženski se tako sukobio i s praktičnom politikom, koja je išla krupnim koracima ka oživljavanju proizvodnje i postavljanju temelja za brzi oporavak razrušenih proizvodnih snaga i eliminiranje gladi što je harala Rusijom. Praktična politika bila je stubokom suprotstavljena stavovima Preobraženskog

i njegove teze u to vrijeme nisu mogle »proći«.

Kako je pitanje odnosa industrije i poljoprivrede jedno od temeljnih pitanja što zaokupljaju pažnju teoretičara i u drugim situacijama, a s njim su se sukobile više-manje sve socijalističke zemlje i, na neki način, u većini ono nije razriješeno na zadovoljavajući način, korisno je proučiti teze izložene u ovoj knjizi. U cilju boljeg razumijevanja izloženih teza čitatelj se nužno mo-

ra pozabaviti i Lenjinovim radovima iz toga perioda, posebno onima u kojima su obrađeni problemi »nove ekonomske politike«.

Naposlijetku, knjiga E. A. Preobraženskog sadrži tri poglavlja: *O metodi teorijske analize sovjetske privrede, Zakon prvobitne socijalističke akumulacije, Zakon vrijednosti u sovjetskoj privredi*, iscrpnu polemiku Buharina i Preobraženskog i odgovor Preobraženskog drugim protivnicima.

Vlatko Mileta

Recenzija
UDK 338.984.4+339.88

W. Brandt i dr.: Sjever i Jug — Program opstanka

Globus, Zagreb 1983.

Problemi svjetskog razvoja u različitim sferama nisu više u isključivoj domeni takozvanih futurologa; o njima se raspravlja na raznim stranama, pa je svojedobno značajnu uzbunu izazvao prvi izvještaj Rimskog, a donekle i Dakarskog kluba, da bi se kasnije na te izvještaje nadovezale mnoge studije »nezavisnih mislilaca«, s pozicija obrane ili kritike fatalističkih vizija pred kojima se svijet nalazi.

U različitim analizama stanja svjetske privrede i njezina budućeg razvoja nema cjelovitijih razmatranja o odnosima Sjevera i Juga, iako su ti odnosi sadržaj mnogih međunarodnih konferencija, uključujući i razgovore u Generalnoj skupštini, odnosno Parišku i Kankunsku konferenciju.

Takozvana Brandtova komisija prva je neformalna skupina političara i znanstvenika socijaldemokratske orijentacije, koja je iz mnogih svjetskih problema izdvojila odnose Sjevera i Juga i počela ih zasebno tretirati. Time se u biti priklonila stajalištima nesvrstanih zemalja, koji su preko svojih konferencija otprije upozoravali svjetsku zajednicu da bez razrješavanja globalnih pitanja iz domene odnosa razvijenih i nerazvijenih nema rješenja ni drugih pitanja koja opterećuju svijet.

Dajući *Izvještaju* naslov »Program opstanka«, Brandtova komisija dramatizirala je taj problem, čini nam se s razlogom, jer su zemlje takozvanog trećeg svijeta pred takvim problemima da ih bez angažiranja svjetske zajednice i

razvijenih zemalja nisu u stanju riješiti, posebno ne pod uvjetima koji dominiraju u svjetskoj privredi i međunarodnoj ekonomskoj suradnji. Zato taj izvještaj zaslužuje pažnju, kao i svi drugi izvještaji koji plediraju za promjenu postojećih međunarodnih odnosa u pravcu veće afirmacije zemalja u razvoju.

Program za opstanak poziva na promjenu i pledira za mir, pravdu i zapošljavanje, on pledira za globalno zajedništvo Sjevera i Juga, jer oni imaju više zajedničkih interesa nego što je dosad identificirano. *Izvještaj* prepoznaje zajedničke interese na području energije, sirovina, trgovine, programima razvoja, tehnološkim inovacijama, na području zemaljskih i svemirskih komunikacija, te drugim područjima koja se daju osmisliti.

U kontekstu takva prepoznavanja su i sadržaji *Izvještaja*, koji su podijeljeni na sedamnaest poglavlja slijedećih naslova: »Sjever i Jug — temelji«, »Dimenzije razvoja«, »Zajednički interesi«, »Najsiromašnije zemlje«, »Glad i hrana«, »Stanovništvo-rast-kretanje i životna sredina«, »Razoružanje i razvoj«, »Zadatak Juga«, »Trgovina i razvoj proizvodnje osnovnih dobara«, »Energija«, »Industrijalizacija i svjetska trgovina«, »Multinacionalne korporacije — ulaganja i raspolaganja zajedničkom tehnologijom«, »Svjetski monetarni poredak«, »Financiranje razvoja — nezadovoljene potrebe«, »Novi pristup financiranju razvoja«, »Međunarodne organizacije i

pregovori — pregled« »Program prioriteta, u kojima je opisan rad Komisije i dan sažet prikaz preporuka.

Izveštaj dakle, zahvaća ključne probleme svjetskog razvoja sa stajališta odnosa razvijenih i nerazvijenih. U tom pogledu *Izveštaju* se teško može nešto zamjeriti. Međutim, postavlja se pitanje kako izvršiti promjene i kako doći do međunarodnog konsensusa o pravcima poželjnih promjena koje će zadovoljiti interese zemalja u razvoju, a neće biti na štetu razvijenih zemalja. Tu se također postavlja i drugo pitanje: može li doći do prestrukturacije međunarodnih odnosa metodama uvjeravanja, upozoravanja, plediranja i tome slično? U tim pitanjima, u napisima koji se bave međunarodnom suradnjom, ne postoji usuglašenost, nego je prisutna šarolikost s dvije dominirajuće orijentacije. Po jednoj koncepciji, koju je moguće izraziti krilaticom »što gore to bolje«, složene međunarodne ekonomske odnose, posebno odnose razvijenih i nerazvijenih, moguće je razriješiti revolucionarnom aktivnošću i metodama prisile, u kojem (razrješavanju) sirovine i energija moraju odigrati presudnu ulogu. Druga orijentacija inzistira na pregovaranju, a njoj se priklanja i Brandtov *izveštaj*.

Autori tog *izveštaja* vjeruju da se »teški i sporni problemi koji razdvajaju bogate i siromašne zemlje neće riješiti predrasudama ni pustim željama«, ali isto tako i da »ne treba gubiti nadu u to da čovjek može riješiti probleme koje je sam stvorio«. *Izveštaj* je, dakle, u tom pogledu na istim pozicijama kao i jedna od knjiga Rimskog kluba, *Preoblikovanje međunarodnog poretka*, čiji je glavni koordinator nobelovac i poznati ekonomist J. Tinbergen.

Kad se razmišlja o različitim pristupima međunarodnim problemima, onda se postavlja i treće pitanje. Ono glasi: mogu li zemlje u razvoju čekati dok se promijeni javno mišljenje u razvijenim zemljama i dok u tim zemljama prevla-

da shvaćanja da je razvoj zemalja, da je svijet danas u takvoj međuovisnosti koja ne trpi parcijalnost u rješavanju dominirajućih problema i nametanje jednostranih interesa?

U tom pogledu *Izveštaj* ne uočava u dovoljnoj mjeri aktivnost zemalja u razvoju i ne posvećuje zadovoljavajuću pažnju nesvrstanim zemljama, koje su više puta iznijele svoja stajališta o globalnim pitanjima međunarodne suradnje i preoblikovanju međunarodnih odnosa. Svoja stajališta nesvrstane zemlje formulirale su u rezolucijama s takozvanih konferencija na vrhu i ako ih usporedimo sa stajalištima Brandtove komisije onda moramo doći do zaključka da nesvrstane zemlje traže i nešto više nego što susrećemo u tom *izveštaju*.

Međutim, griješili bismo ako ne bismo uočili da Brandtova komisija ima mnogo razumijevanja za nerazvijene zemlje. *Izveštaj* je detektirao glavne probleme koji opterećuju odnose u međunarodnoj zajednici i ukazao je na moguće pravce promjena, pa su stajališta *Izveštaja* o potrebi promjena i plediranja za zajedništvo njegove najveće vrijednosti. Iznešenim preporukama teško se mogu uputiti primjedbe, iako je očito da se one temelje na statičnosti društvenih odnosa.

U cjelini gledano, i pored primjedbi koje se *Izveštaju* mogu uputiti, njegovi sadržaji zaslužuju svaku pažnju, oni su značajan doprinos sve širim nastojanjima za promjenom međunarodnih odnosa. Stoga ne iznenaduje što je *Izveštaj* diljem svijeta doživio izniman publicitet, koji se ne može objasniti samo popularnošću njegova glavnog koordinatora. Kako su osvrti na *Izveštaj* već iznešeni u nekim našim stručnim publikacijama i dnevnoj štampi, korisno je našu javnost upoznati s njegovim integralnim sadržajem, jer će zasigurno zainteresirati širok krug čitalaca i nikog neće ostaviti ravnodušnim. Bilo bi, također, korisno da se prevede i drugi *izveštaj* ove »nezavisne« komisije.

Recenzija
UDK 342

J. A. G. Griffith: *The Politics of the Judiciary*

Fontana Paperbacks, London 1981.

Kada se 1977. godine pojavilo prvo izdanje knjige *The Politics of the Judiciary* J. A. G. Griffitha, profesora javnog prava na London School of Economics and Political Science, u prvim su osvrtima poznavaoći odmah stavili na znanje da je riječ o djelu koje svojom temom — neutralnost i nezavisnost sudstva prema drugim granama vlasti — kao i načinom prezentacije, predstavlja jednu od najkontroverznijih, ali i ponajboljih suvremenih knjiga o sudstvu i sucima; »simboličkim figurama« engleske historije i suvremenosti, kako ih je na jednom mjestu u eseju *England Your England* nazvao G. Orwell. Drugo izdanje knjige, koje se pojavilo krajem 1981. godine kao dopunjeno izdanje (što znači obogaćeno novim dokazima Griffithove tvrdnje o eminentno konzervativnom i klasnom biću engleskoga sudstva), samo je potvrdilo ocjene da je riječ koliko o autoritativnoj ekspoziciji problematike, toliko i o lucidnoj i provokativnoj studiji pisanoj u najboljoj tradiciji Trazimahova kazivanja o pravdnosti kao interesu jačega — na koju je paralelu svojevremeno ukazao i K. Minogue u osvrtu na Griffithovu knjigu u londonskom *Times Literary Supplementu*.

I u novome izdanju knjiga je zadržala prijašnju strukturu: prvi dio govori o 1) sudovima i sucima, 2) ekstrajudicijskoj djelatnosti sudaca; drugi dio prezentira argumentaciju iz oblasti 1) industrijskih pravnih odnosa, 2) osobnih

prava, 3) prava vlasništva i kontrole diskrecijskih ovlaštenja, 4) konspirativnih aktivnosti, 5) studentskih i sindikalnih udruženja; treći dio govori o politici sudstva, kreativnosti sudstva, te o političkoj ulozi sudstva. Drugi je dio u ovome izdanju obogaćen novom argumentacijom, naročito iz oblasti industrijskih odnosa, koja u Griffithovu dokazivanju kako sudstvo u Engleskoj ne djeluje neutralno, nego politički pristrano, ima naročitu težinu. Knjiga završava zaključkom, općim indeksom i indeksom citiranih slučajeva iz sudske prakse.

Govoreći o sudovima i sucima, te o njihovoj izvansudskoj djelatnosti Griffith je, u nastojanju da iskristalizira jasna polazišta u obradi svoje teme, veliku pažnju posvetio pitanjima postavljanja sudaca, njihovoj društvenoj i političkoj poziciji, te strukturi sudova. Glede prvoga pitanja autor je odmah istakao fundamentalnu činjenicu da je postavljanje sudaca u cijelosti u rukama političara, što onda uvelike determinira niz odnosa u radu suda i sudaca. To se tiče koliko izbora sudaca koji u hijerarhijski engleskoga sistema sudstva stoje ispod žalbenog suda, toliko i sama žalbenog suda, pa i sama Pravnog komiteta Gornjeg doma engleskog Parlamenta. U prvom slučaju suci su postavljeni od strane Lorda kancelara osobno ili na osnovi njegove preporuke, dok se u drugom slučaju postavljanje sudaca obavlja po preporuci Prvog ministra,

kojega je suradnja s Lordom kancelarom, kao i ostalim visokim pripadnicima komore, od presudnog značaja. Nakon 1880. godine stalni je sekretarijat Lorda kancelara postao centar u kojemu se sabiru sve informacije o aktivnosti, pravničkoj praksi i reputaciji članova pravničke komore. U kojoj mjeri premijer upotrebljava svoje pravo postavljanja, odnosno u kojoj mjeri on prihvaća savjete Lorda kancelara, ovisi o samome prvom čovjeku vlade, kao i o okolnostima vremena. Bilo bi, u svakom slučaju, pogrešno pretpostavljati da je premijer samo glasnogovornik aktualnog Lorda kancelara. Na imenovanje utječu mnogi faktori: stupanj političke lojalnosti, aktivni politički život (posebno članstvo u House of Commons, aktivnost u nekoj od političkih partija itd.), osobne karakteristike i dr. Akcentirajući posebno značaj društvenoklasnog porijekla visokih sudaca (u razdoblju od 1820. do 1968. 75,4% sudaca najviših engleskih sudova potjecalo je iz naj imućnijih engleskih obitelji), Griffitha su otvoreno proglasili bundžijom mladeži. (Usp. npr. A. Sampson, *The Changing Anatomy of Britain*, gdje se u odjeljku o pravu citira dugogodišnji Master of Rolls Lord Denning s kojim, kako literatura pokazuje, Griffith izgleda »vodi dvoboj« već godinama oko »istinite« slike o engleskom sudstvu. U potonjem smislu v. *Justice, Lord Denning and the Constitution*, ed. P. Robson, P. Waterman, Grower, 1981; J. A. G. Griffith, *Judges in Politics: England u Government and Opposition 4/1968*; G. Drewry, *Judges and Political Inquiries: Harnessing a Myth u Political Studies 1/1975*.) Ističući da su suci Njezina Visočanstva po »prirodi« konzervativni i da se ta njihova odlika u političkim slučajevima naročito oštro iskazuje kao »obrana sistema«, Griffith je pažljivom analizom djelatnosti sudaca u High Courtu, Court of Appeal i House of Lords jasno dokazao svoju tezu o pristranosti sudaca, naročito u *political cases*. Pod političkim slučajevima Griffith podrazumijeva one slučajeve koji proizlaze iz kontroverzne legislative ili kontroverznih akcija javnih vlasti, odnosno ona pitanja koja dotiču važna moralna ili druš-

tvena pitanja. U tome smislu on je pokazao da sudstvo, inače vrlo homogeno po svome karakteru, u momentima suočenja s takvim političkim situacijama djeluje na vrlo sličan način. Griffith je pokazao da u pozadini takve djelatnosti stoji jedinstveni misleni stav i politička pozicija, koji su prvenstveno usmjereni na zaštitu i očuvanje određenih vrijednosti i institucija. Naravski, ističe Griffith, to ne znači da sudstvo neizbježno i stalno podupire stav Vlade, pa bila ona i konzervativna, premda mu je to prirođena inklinacija. Svaki za sebe, suci mogu podupirati bilo koju partiju: konzervativnu, laburističku ili liberalnu, ali uzeti kolektivno, po svojoj funkciji i po svojoj prirodi, suci nisu ni torijevci, ni socijalisti, ni liberalisti. Oni su protektori i konzervatori onih odnosa i interesa što, po njihovu *stajalištu*, čine osnove engleskog društva. Odbacujući viđenje neutralnosti sudstva po kojemu se suci uglavnom tretiraju kao arbitri u konfliktima — bilo među privatnim strankama, bilo između privatnih stranaka, s jedne, i države, s druge strane — kao faktori koji nemaju svoje pozicije, čak ni svoju politiku u najširem smislu riječi, Griffith je manju pažnju posvetio tome subjektivnom momentu — naime, onome kompleksu pitanja koji obuhvaća problem da iz vlastitih političkih uvjerenja, s više ili manje entuzijazma, proizlazi politička podrška jednoj ili drugoj političkoj partiji — a veću je pažnju usmjerio zapravo na funkciju koju suci obavljaju i ulogu koju oni imaju u političkoj strukturi. Kao sastavni dio mašinerije državnog autoriteta, suci ne mogu izaći iz procesa stvaranja političkih odluka. A Griffithu je bilo stalo da dozna osnove tih odluka. Njegova teza sastoji se u tome da suci, odnosno sudstvo u Ujedinjenom Kraljevstvu ne može biti politički neutralno zato što se nalazi u situacijama gdje se od njega traži da napravi politički izbor i gdje su rezultati izbora i determinante javnoga interesa. Sudačka interpretacija onoga što je u javnom interesu, pa zato i politički poželjno, determinirana je vrstom ljudi i njihovom pozicijom u engleskom društvu, koja je dio etablira-

nog autoriteta i tako nužno konzervativna i neliberalna. Iz svega toga, po Griffithu, izvire takav pogled na javni interes, iskazan u sudačkome ponašanju, koji pokazuje popustljivost prema privatnome vlasništvu, ali i odbojnost prema sindikatima, izrazitu naklonost prema postizanju reda i mira, neuvažavanje mišljenja manjina, demonstracija i protesta, indiferentnost prema izgrađivanju boljih međurasnih odnosa, podršku tajnim postupcima vladinih organa, brigu za očuvanje prevladavajućega moralnog i socijalnog ponašanja itd. Dokazujući da suci djeluju u interesu države ili javnog interesa kao pre-eminentnih vrijednosti, te da interpretiraju taj javni interes u smislu održanja uspostavljenog autoriteta, Griffith ne smatra da suci rade nešto što im ne bi trebalo biti prilično. Ali što je onda s tezom o sudstvu i sucima kao »prirodnim braniteljima ljudskih sloboda«? Jasno je Griffithovo upozorenje kako suvremeno englesko društvo zapravo živi u visoko autoritarnom društvu, kojega je jedina sreća, kaže autor, da ne živi u društvu koje je poput nekih postojećih još autoritarnije. Na tome planu Griffith izvodi neke zaključke koji nisu relevantni samo za suvremenu Britaniju.

Manje zabrinut za ponašanje sudstva i sudaca u idealnom društvu su tražnjice, koje ih možda i neće poznavati s obzirom na to da neće biti sukoba između upravljača i upravljanih, a više za suvremenu poziciju sudstva koja ne afirmira suce kao zaštitnike

slobode, prava čovjeka i nepriviligiranih, Griffith je duboko uvjeren da, uz neke časne iznimke, suci diljem svijeta još nisu pokazali da su oni u stvari ti »koji ne respektiraju osobe i koji stoje između pojedinca i bilo kojeg pokušaja izvršne vlasti da ugrozi slobodu pojedinca«, niti da su oni ti koji inzistiraju da moćnici svoje goleme sile, bilo koje naravi, koriste s umjerenošću. I u kapitalističkim i u drugim društvima sudstvo služi vladajućim političkim i ekonomskim snagama društva. U političkom smislu suci su paraziti, kaže Griffith u zaključku svoje knjige.

Premda na jednom mjestu Griffith kaže da je marksistička interpretacija za njegovu namjeru »preširoka«, očito je iz više razloga (jedan od njih je i konstantna prisutnost teza suvremenih engleskih mislilaca marksističke provenijencije o klasnome i opresivnome biću engleske superstrukture) da je Griffith u traženju odgovora na svoja pitanja bio naklonjen i otvoren prema mogućnostima kritičke i marksistički orijentirane društvene misli. U tom smislu profesor Griffith je ovom svojom knjigom na najbolji mogući način nastavio tradiciju »katedre za javno pravo« škole koja još od vremena H. Laskog kontinuirano daje veliki doprinos progresivnoj i kritičkoj društvenoj misli ne samo svoje uže sredine, nego i mnogo šire. Na kraju *Politika sudstva* je knjiga koja svojim pitanjima i odgovorima promišlja biće i fenomenologiju sudstva kao malo koja knjiga na ovom području.

Arsen Bačić

Osvrt
UDK 172

Simpozij o Nikomahovoj etici

Fakultet političkih nauka u Zagrebu,
25-26. veljače 1983.

U prijevodu Tomislava Ladana i u filozofskoj redakciji Danila Pejovića, koji je ujedno i autor uvodne studije, Fakultet političkih nauka, u svojoj Biblioteci politička misao, objavio je zajedno sa Sveučilišnom nakladom Liber Aristotelovu *Nikomahovu etiku*. Taj izdavački poduhvat bio je povod razgovorima što ih je 25. i 26. veljače organizirao Znanstveni odsjek za filozofiju Fakulteta političkih nauka u Zagrebu. Bio je to još jedan od onih filozofijskih razgovora koji se na ovom Fakultetu vode tijekom više godina u namjeri da se etablira prava »zajednica istraživača, učitelja i učenika« i tu inicijativu treba svakako podržati i založiti se da ona postane tradicijom.

U razgovoru o prevođenju Aristotelovih djela i o problemu filozofske terminologije sudjelovali su i poznati jezikoslovci i prevodiloči: Tomislav Ladan, Radoslav Katičić, Vladimir Vratović i Stjepan Babić.

U uvodnom izlaganju *Kako prevoditi Aristotela T.* Ladan podsjetio je na tri moguća načina prevođenja: a) *metafraz* ili preričak, pri čemu jednu riječ pretačemo u drugu; b) *parafraza* ili »prepričak ili proširak«; c) *mimesis*. Ladan pledira za doslovnost u prevođenju, ali taj svoj ideal ipak nije mogao u cijelosti provesti i u susretu s tekstom morao se ponašati promiskuitetno iz dva razloga: a) Aristotelov je tekst, koliko god bio znanstven, visoko apstraktan i metafizički, pun »proširaka pjes-

ničke naravi«. Ne treba zaboraviti da je Aristotel posljednji od velikih grčkih klasičara proze, te da s njim započinje razdoblje velike koine; b) *prisutnost evropeizama* u Aristotelovu tekstu prisilila je prevodiloca da na nekim mjestima odstupa od doslovnosti u prevodenju, odnosno da je kombinira s malo slobodnijim odstupcima.

Aristotelovo djelo je, po Ladanu, jedan od najboljih primjera tzv. objektivnog, znanstvenog, apstraktnog, smirenog stila unutar grčkog jezika. Na suprotnom polu unutar tekstologije grčkog jezika stoji Platonovo djelo, čiji su jezik i stil razvijeni, iscizelirani, uspješno opjesničeni, odnosno riječ je o pjesničkom tekstu koji je ofilozofljen. Slikovito prikazano, moglo bi se reći da je Platon ljepota grčkog jezika, a Aristotel je njegova »kvrjava rugoba«, naravno bodlerovski mišljeno. »Rugoba« nije ništa manje realna i nije ništa manje lijepa na svoj način. Štoviše, kad bi Aristotel bio ljepši nego što jest, možda bi bio manje uman nego što jest. Aristotel nije atraktivan ni stilski primamljiv autor i to je sigurno jedan od razloga što su u nas njegova djela rijetko prevođena. Aristotelov je jezik bio tehnički jezik njegova vremena, a po nekim istraživačima radi se o obrtničkom jeziku podignutom na visoku apstraktnu razinu.

Tekst *Nikomahove etike* koji nam je dostupan, kao i veliki dio drugih Aristotelovih tekstova u današnjem obliku,

predložaka, nego i sirijskih, aramejskih i latinskih prijevoda, te najrazličitijih komentara od kojih su sigurno najinteresantniji komentari Alberta Velikog i Tome Akvinskog, budući da su oni izvršili kodifikaciju dotadašnje latinske nomenklature različitih nazivaka i pronašli pojmovlje za 400 ili 500 temeljnih aristotelovskih riječi. Iz navedenih razloga proizlazi da bez tih prijevoda danas više nije ni moguće čitati Aristotela. Prilikom prevođenja *Nikomahove etike* korisno je bilo, također, konzultirati i neke njemačke, engleske i francuske prijevode.

U našem jeziku nije pribilježeno temeljno nazivlje Aristotelove filozofije, a nema ni zajedničkoga tehničkog nazivlja, nego je svaki prevodilac sačinio svoju nomenklaturu, tako da se Ladan u prevođenju *Nikomahove etike* našao u pionirskoj situaciji. *Što raditi s latinizimima?* Prevodilac je nastojao sačiniti tekst oslonjen na našu jezičnu zalihu i zato se trudio da unutar svakog »zavičajnog izričaja« potraži riječi vlastitog korijenja, koje su na neki način prozirnije, providnije i jasnije, te je njima nastojao zamijeniti nosivo nazivlje; za one riječi, za koje nije uspio pronaći naše zamjene, skovao je nove riječi, vjerujući »da je iskivak od slavenskog korijena jasniji nego izlisanica grčkog, rimskog ili latinskog podrijetla«. Polazeći od takva uvjerenja Ladan je koristio uglavnom dvije vrste izričaja — *arhaizme* i *neologizme*, jer smatra da je »kod prevođenja neophodno misliti na tu sinhronijsko-dijahronijsku ukružnicu i imati u vidu i ovu povijesnu pupkovinu«.

Branko Despot se u svome izlaganju založio za poziciju koja stavlja u pitanje samorazumljivost etičkog poimanja *Nikomahove etike*. Svoju argumentaciju gradio je na tezi po kojoj i najbolji filozofijski prijevod od najboljega klasičnog filologa pretpostavlja nešto pred-filozofijsko, naime filozofijski razumljeno ili pred-razumljeno. U kontekstu pitanja da li je *Nikomahova etika* uopće etika, dobro je konzultirati Krämerovu knjigu *Arete bei Platon und Aristoteles* s podnaslovom »o biti i povijesti platoničke ontologije«, objavljenu

1959. godine, jer je autor upozorio da se *arete* u Platona i Aristotela ne razumije ni etički niti teologijski, nego ontologijski. To *ontologijsko predrazumijevanje Nikomahove etike* predodređuje, naravno, i terminologiju prilikom prevođenja. Imajući u vidu različite načine interpretacija, *Nikomahovu etiku* moguće je, dakle, danas shvatiti teologijski poput Tome Akvinskoga, ontologijski poput Krämera ili uže etički poput N. Hartmanna i M. Schelera; ali ako se Aristotelu ne okrećemo iz pukih kulturalističkih razloga, nego nam je uistinu stalo do filozofijskog razumijevanja njegova djela, onda ga moramo pretihodno ontologijski pred-razumjeti.

Davor Rodin je svoje izlaganje koncentrirao prvenstveno na metodičke napomene, te je upozorio da je mnogo prije Riedelova organiziranja pokreta rehabilitacije praktične filozofije, Husserlova fenomenologija otvorila metodička sredstva za novi pristup fenomenu prakse. Na tragu Husserlova metodološkog otkrića fenomenološki je oživljena stara hermeneutička mjerodavna metoda i za osvjetljavanje fenomena prakse. U tom kontekstu metodičkih diskusija, Aristotelova filozofija politike i njegova etika došle su u središte pažnje relevantna mišljenja 20. stoljeća. Svijest ovisnosti Aristotelova teksta o načinu kojim mu metodički pristupamo, pridonijela je danas otvorenoj diskusiji i o Aristotelovoj filozofiji prakse i o samoj hermeneutičkoj metodi. Fenomenološki orijentirana hermeneutika pridonijela je preglednom razlikovanju teoretskog, praktičkog i poetičkog djelovanja u Aristotela, tako da nema nikakve sumnje u kojoj su mjeri autori poput Rittera, Riedela, Gadamera i mnogih drugih interpretata ovisni o Husserlovu, Schelerovu i napose Heideggerovu određenju biti razumijevanja.

Konkretna hermeneutička situacija iz koje pristupamo Aristotelovoj *Nikomahovoj etici* može se odrediti ili konzekventno hajdegerovski iz otvorenosti bitka ili iz same konkretne hermeneutičke situacije kao živog, nepredvidivog intersubjektiviteta. U potonjem slučaju prijeto opasnost da se hermeneutički zadržana razlika između praktičkog i

tehničkog djelovanja ponovno izgubi, jer ako tekst kao govornu stvar možemo razumjeti samo iz vlastite hermeneutičke situacije, tada nam ni priroda nije drugačije pristupačna, a to konzekventno znači da praksa prethodi i teoriji i poetičkom, odnosno tehničkom djelovanju. Tako se suočavamo s opasnošću da se rehabilitacija praktične filozofije pri neopreznu baratanju s te tri djelatnosti izrodi u apsolutizaciju praktične filozofije. Aristotelova *Nikomahova etika* nije nikakvo uputstvo za djelovanje, nego je ona sjećanje na to kako su ljudi u posve drugim hermeneutičkim situacijama djelovali i cjelokupna zapadna civilizacija živi u znaku tog sjećanja.

Danilo Pejović je u referatu *Suvremeni pristup Aristotelu* apostrofirao da je borba protiv svih oblika današnjeg historizma u filozofskom mišljenju osnovni preduvjet u traganju za pravom povijesnošću filozofije, kako bi se ona približila odgovoru na bitna pitanja našega vremena. Najznačajniji modeli suvremene recepcije Aristotela jesu *tomistički aristotelizam*, *apsolutni idealizam Hegela* i *hegelizam*, *te Heidegger u različitim fazama svoga razvitka* i *Heideggerova škola (W. Burkert, K. Ulmer i E. Tugendhat)*.

Što je to što čini Aristotelovo djelo toliko nezaobilaznim i važnim za suvremeno filozofsko mišljenje?

Ponajprije, to je sama mogućnost filozofskoga mišljenja koja više nije tako samorazumljiva u naše doba, a Aristotel je nalazi u praksi, činidbi, djelovanju, odnosno u slobodnom životu u polisu.

Drugo, Aristotel je u *Metafizici* u vidu nauke o kategorijalnom bitku prevladao opreku postojanog i promjenljivog, a njegova nauka o modalnom bitku razrješava opreku između kretanja i mirovanja.

Treće, Aristotel je ukazao na neraskidivu povezanost etike i logike u cjelini filozofskoga mišljenja.

Četvrto, čime nas Aristotelovo mišljenje inspirira, jest veliko »metodičko« značenje *Nikomahove etike* za suvremenu filozofiju, a napose za praktičnu filozofiju i hermeneutiku.

Znanje praktične filozofije, *fronesis*, ima u prvom redu metodičko značenje. To nije znanstveno apodiktičko mišljenje, nego ono počiva na vjerojatnim sudovima. Nadalje, praktično znanje — *fronesis*, nije zatvoreno, nego je otvoreno i nedovršeno, polazi od ocrta, nadovezuje se na već postojeće znanje, prati i vodi djelovanje i njemu se obogaćeno vraća. Krećući se, dakle, u krugu, ono otkriva hermeneutičku strukturu, te na taj način povezuje praktičnu filozofiju i hermeneutiku. Bez toga, hermeneutika 20. stoljeća ne bi bila moguća. Na taj način stara, novovjekovna, nepomirljiva opreka prirodnih i duhovnih znanosti dobiva mogućnost rješenja u onome što nazivamo povijesnim razumijevanjem duhovnoga bitka, kao jednog vida povijesnosti bitka. Uzimajući u obzir te elemente, Aristotel ostaje filozofijski živ i interesantan za suvremeno mišljenje samo u okviru napora da se pronikne u bit epohe.

Ante Pažanin je, braneci i ovom prilikom svoju osnovnu orijentaciju o samosvojnosti praktičnoga djelovanja, podvrgnuo kritici sve oblike spekulativnog idealizma Hegelova tipa, kao i fenomenoloških orijentacija. Danas je evidentna dvostruka zadaća filozofske etike kao praktične filozofije: razvijanje moralne svijesti i poimanje njezine povijesno-empirijske uvjetovanosti ili, kako je Gadamer rekao, konkretne povijesne određenosti. Suvremeni pristup Aristotelovoj praktičnoj filozofiji najbolje omogućuje hermeneutika faktičnosti, između ostalog i zato što i sama ta fenomenološka suvremena filozofska hermeneutika uopće ne bi bila moguća bez Aristotelove filozofije u cjelini, a njegove analize *fronesisa* posebno.

Za hermeneutičku recepciju Aristotelove praktične filozofije i za njoj primjereno razumijevanje *Nikomahove etike* u drugoj polovici 20. stoljeća najviše su, po Pažaninu, zaslužni Ritter i Gadamer. Oni razumiju etiku kao dio Aristotelove praktične filozofije, a to znači kao dio politike u širem značenju. Težište je etike u posredovanju između subjektivnosti znanja i supstancijalnosti bitka, i upravo se po tome Aristotelova etika razlikuje od novo-

vjekovne etike čiste subjektivnosti. Po Pažaninu, ne samo Kantova etika, nego i cjelokupna tradicija sokratovsko-platonskog intelektualizma ostaje zatočena filozofijom subjektivnosti moralne svijesti, te kao takvo jednostrano stajalište ne postiže izlaz zato što u svim oblicima te tradicije filozofsko promatranje etičkoga života i supstancijalni sadržaji običajnosti ostaju nepovezanimi.

Pažanin smatra da nam nije potrebna ni obnova antičkog polisa niti oponašanje Aristotelove praktične filozofije. Naša je zadaća veća i teža, ali i realnija, jer bismo za naše vrijeme i naš povijesni svijet trebali ne oponašati, nego razviti takvu praktičnu filozofiju kakvu je Aristotel za svoje vrijeme razvio nasuprot Platonu, a Hegel opet za svoje vrijeme nasuprot Kantu.

Damir Barbarić je u referatu *Filozofijska geneza samosvijesti u Aristotelovim Etikama* bio vođen osnovnom spoznajom da je o etici kao znanju i znanosti moguće smisleno govoriti tek nakon Aristotela. Pri tome treba imati u vidu da je etika u Aristotela utemeljena kao *episteme*. Kao podloga za obrazloženje pojedinih teza poslužile su sve tri *Etike* — *Nikomahova etika*, *Eudemova etika* i *Magna moralia* — pri čemu je autor naglasio da autentičnost *Eudemove etike* nikad nije ozbiljno osporena, te je oslonivši se na Dühringa upozorio da je i *Magna moralia* autentičan Aristotelov spis.

Aristotel se u svom najdubljem »etičkom« zahvatu oslanja na jednu čvrstu, nama slabo poznatu tradiciju pitagorejstva, kako se ono razvilo u kasnom Platonovom filozofiranju i ranoj Akademiji, osobito u Speusipa i Ksenokrata. Istinu i bit življenja iskušava Aristotel u jednome takvom spoznavanju koje nije odsječeno, a odsječeno bi bilo onda kad se u tom spoznavanju ne bi ujedno spoznavalo i to da se spoznaje. Samo i jedino ta neodsječena spoznaja čuva i osigurava ono Ja u svakom spoznavanju, a da je to čuvanje svojeg Ja u spoznavanju, koje (čuvanje) se zbiva upravo u sebe-opažanju i sebe-spoznaji nešto što je najvrednije izbora, to iskušava Aristotel kao nešto razumno, razborito i pravom logosu pripadno. U-

temelji li se etika kao neko znanje o ljudskom dobru, o dobru koje je za čovjeka dostupno i uradivo, tada se ujedno s utemeljenjem te i takve etike zbiva i jedno sebe-razumijevanje i sebe-određenje čovjeka. Štoviše, to sebe-određenje je čak i podloga i ono prethodno svakom zasnivanju etike.

Aristotel je u *Nikomahovoj etici* svežao u jedno život, spoznaju spoznaje i dobro, pri čemu život sam, shvati li se i živi li kao spoznaja, nije drugo do dobro. I življenje i dobro imaju u sebi nešto, neku zajedničku narav, koja i jedno i drugo čini vrijednim izbora. Istovjetno i zajedničko je u njima to da su i jedno i drugo nešto omeđeno, ogrado. U opažanju biva opažen i sam onaj opažajući, u spoznavanju biva spoznat i sam spoznavajući. Opažano i opažajuće, spoznato i spoznavajuće su ono isto. Utemeljenjem i življenja kao spoznavanja i dobra samog u nečem što ih svezuje i objedinjuje, zadobio je Aristotel konačno obrazloženje sebe-ljublja, ljubavi spram života.

Franjo Zenko podsjetio je da je diskontinuitet u posredovanju Aristotelove praktične filozofije putem skolastičke tradicije mnogo dublji nego u posredovanju njegove teorijske filozofije. Usprkos brojnim izdanjima *Nikomahove etike* u renesansi, ipak je izostala jedna enciklopedija nalik na Suarezove *Disputationes metaphysicae*. Stoga je mnogim istaknutim novovjekovnim filozofima Aristotel ostao enigmom. Počavši od pretpostavke da su etičko i političko dva konsupstancijalna elementa jedinstvenog horizonta Aristotelove praktične filozofije, Zenko je razmotrio odnos između dobra pojedinca i dobra države. Intencija njegove analize bila je odgovor na temeljno pitanje: *zašto Aristotel, uspoređujući dobro pojedinca i dobro države, uzdiže ovo posljednje ne samo kvantitativno nego i kvalitativno, odnosno zašto ga vrednuje kao vrhovno i božansko?*

Kad Aristotel govori o dobru države, on ima u vidu ontoteleološki strukturu države, važeću za sva bića. Država se u Aristotela pojavljuje i kao supstancija, a ne samo kao relacija, odnosno interrelacija u smislu etičko-po-

litičkih odnosa, ili samo instrumentalno u smislu svoje pedagoške funkcije u proizvodnji kreposti građana. Da bi to mogla biti, država jest i mora biti punina etičko-političkog telosa. Sa stajališta tako određene države, čovjek-pojedinac javlja se kao produkt države, dakle ne kao autarkična osobnost, nego kao dio nadređene cjeline. Tako se kao ispunjenje ljudske prirode, država javlja spram pojedinca kao norma ljudskog življenja. Sada je razumljivo da iz takva aspekta razmatranja države, za Aristotela jest i mora biti nešto veće i savršenije postići dobro države nego dobro pojedinca. Protuslovlje u odnosu između dobra pojedinca i dobra države razrješava se tako da u etičkom aspektu dobro pojedinca i dobro države postaju identični, dok se u ontološkoj dimenziji dobro države javlja kao savršenije.

Zarko Puhovski je u referatu *Određenje slobode* pokazao da se razlika koja se pojavljuje u *Aristotelovim odredbama slobode javlja i u novovjekovnoj tradiciji, zato što se autarkeia ostavlja u društvu, a izbacuje se iz zajednice, te se na taj način ukida ne samo klasični nauk o politici*, kako to tvrdi Habermas u *Teoriji i praksi*, *nego se ukida i onaj lik čovjeka koji nam je predan iz klasične tradicije*.

U aristotelovskoj tradiciji politika nije naprosto odnošenje već na neki način zgotovljenih ljudi, koji su kao takvi došli u raznolike međusobne odnose, nego je nešto što u samoj ljudskosti omogućuje ljude. *Zoon politikon* je određenje čovjeka kao bića koje je do najviših zahtjeva svoje naravi ili biti dospjelo u zajednici s drugim ljudima, odnosno to je takvo biće koje tek u demosu, koji postaje subjektom vlasti, može sebe kao biće ozbiljiti.

Nasuprot tome, u modernoj političkoj teoriji *autarkeia* je kao načelo izbačena iz zajednice i prebačena u društvo. Čitavo razlikovanje zajednice i društva u modernom smislu riječi sastoji se u tome što je zajednica posve očišćena od zahtjeva za samodostatnošću u punome njegovom značenju i taj je zahtjev ostavljen u društvu. Čovjek više uopće ne može biti doveden u vezu

s autarkeiom, nego se u vezu s njom dovodi redukcija čovjeka na *bourgeois*, građanina. Konzekventno tome, zajednica se više ne javlja kao nešto što je principijelno sadržano u ljudskoj biti, nego se javlja kao djelo ljudskog dogovora. Na onom mjestu gdje se kod Aristotela nalazi *fronesis*, u modernoj se tradiciji nalazi korektno ispunjavanje zakonskih odredbi i naloga suverena, a to ima za posljedicu da je za novovjekovnu teoriju ljudsko ponašanje kao političko ponašanje nešto što bi u grčkim terminima više odgovaralo značenju *tehne* nego prakse, sa svim konzekvencijama koje odatle slijede.

Zvonko Posavec naglasio je da bez rezultata modernih filoloških istraživanja više uopće nije moguće razumjeti Aristotela. Veliki doprinos suvremenom poimanju Aristotela pripada knjizi W. Jaegera *Aristoteles* koja je objavljena 1923. godine. Jaeger je postavio genetsku hipotezu po kojoj su proturječja u Aristotelovu djelu posljedica njegove evolucije. U toj perspektivi varijacije smisla riječi nisu više znak inkonzekvence, nego znak razvitka.

Taj opći metodički princip Posavec je u okviru Jaegerova djela pokazao na primjeru *fronesis*, te je ujedno i ukazao na neodrživost Jaegerove teze po kojoj je Aristotelova teorija razboritosti iz šeste knjige *Nikomahove etike* dovela do prevlasti ideala političkog života. Posavec smatra da se u Aristotelu, ni u jednoj njegovoj fazi, ne može govoriti o primatu političkog života ili o idealu *fronesisa*. Za razliku od nekih drugih Aristotelovih djela u kojima *fronesis* znači spoznaju ili filozofsko znanje nepromjenljivog, nadosjetilnog, istinskoga bitka, u *Nikomahovoj etici* došlo je do dekompozicije Platonova pojma *fronesisa*, te on još samo označuje praktičnu moralnu intuiciju. Praktično traženje normi stalno je u Aristotelu opterećeno prednošću teoretske znanosti nad svim oblicima znanja. *fronesis* je bit prakse. Ona ne pripada više toliko ethosu koliko razumu. Vrijednost izvrsnika ne odmjeruje se na nekoj transcendentalnoj vrijednosti, nego je on sam mjera vrijednosti. Takva osoba javlja se u ulozi kriterija i temelja razborito-

sti u *Nikomahovoj etici*. Upravo zato što je jedan razumski temelj sadržan u razboritosti, nije nimalo čudno da se razboritost ne može tako jednostavno odvojiti od ostalih moći duše — mudrosti, umnosti i znanosti. U načinu odnošenja ona nije njima slična, a ipak je ono vodeće u njoj, jedan specifičan, razumni dio duše. Ako stvar s egzemplificiranim organom suđenja etičko-političkog života stoji tako, onda bi se teško moglo govoriti o smjeni ideala političkog života, kao što to ističe Jaeger, nego se prije radi o modusima profiliranja organa etičko-političkog suđenja na predominaciji teoretskoga života.

Milan Galović je analizom *shole* u Aristotela upozorio da je umjesto optimističkih prognoza o oslobađanju čovjeka putem razvitka tehnike i pozitivnih prirodnih znanosti, došlo do procesa u kojemu se čovjekova tehnikom omogućena dokolica pokazala kao još jedno područje tehničke dominacije, područje daljnijeg izvršavanja volje za ovladavanjem, za disponiranjem stvarima i ljudima. Slobodno vrijeme nije postalo vremenom slobode, nego samo još jednim područjem i načinom postojanja volje za moći u njezinu prodoru u sve vidove života. U traganju za pretpostavkama mogućnosti nove, slobodne,

istinske dokolice, koja bi bila fundirana u istinskoj slobodi s onu stranu tehničkog postavljanja čovjeka, s onu stranu njegova držanja kao nedostatnog bića, s onu stranu službe volji za moć itd, osobito instruktivnim nameće se Aristotelovo shvaćanje *dokonic-shole*.

Aristotel o dokonici uglavnom govori u političkim spisima gdje razmatra praktični život u političkoj zajednici. Aristotel sav praktični život čovjeka, od odgoja i učenja, preko ekonomske i moralne prakse do politike, teleološki osmišljava i fundira u teorijskom životu kao blaženstvu. Jedna od temeljnih pretpostavki *theorie* je dokonica, jer samo dokoni čovjek može pristupiti filozofiranju, tj. imati adekvatan odnos spram bića. Aristotel tvrdi da je dokonica princip svakog upuštanja u nedokone djelatnosti. No, sama dokonica, iako može biti ugodna, ne može biti krajnja svrha, ona dakle treba fundiranje. Otuda stav o nužnosti filozofije za dokonicu. Filozofija je jedina potpuno slobodna znanost i stoga jedina djelatnost koja može osmisлити dokonicu.

Simpozij je uspješno ukazao na urgentnost postavljanja etičko-političkih pitanja u svijetu prevlasti znanstvenog načina mišljenja.

Branka Mraović